

สูตรของชีวิตที่ดี

คัดจาก... พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์
สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

งานพระราชทานเพลิงศพ

รศ. พญ. เสริมศรี สินธวานนท์

๒๑ พฤษภาคม ๒๕๖๖

สูตรของชีวิตที่ดี

คัดจาก... พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์
ฉบับเตรียมพิมพ์ครั้งที่ ๔๐ (๗๖๕ หน้า) – พ.ศ. ๒๕๖๕

© สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

(ชื่อเดิม: ตั้งหลักด้วยธรรม ก้าวหน้าด้วยปัญญา)

พิมพ์ครั้งที่ ๑, ๒, ๓ – ส.ค. ๒๕๖๕ (อายุวัฒนะมงคลวาร คุณนวัช คณิตกุล ปีที่ ๗๖, ๒๔ มิ.ย. ๖๕)
– ส.ค. ๒๕๖๕ (วันบูรพาจารย์ วัดบ้านกร่าง, ๔๓ ปี พระเมธีธรรมสาร ๑๘ ส.ค. ๖๕)
– (เพิ่มเติม) ก.ย. ๒๕๖๕ (ระลึกถึง คุณพ่อประมวญ สุจริต ๑๔ ส.ค. ๖๕)

(ชื่อใหม่: สูตรของชีวิตที่ดี)

พิมพ์ครั้งที่ ๘ (จัดปรับใหม่-เพิ่มเติม รัปปีใหม่ ๒๕๖๖) – ต.ค. ๒๕๖๕

พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ – พฤษภาคม ๒๕๖๖

- งานพระราชทานเพลิงศพ รศ. พญ. เสริมศรี ลินธวานนท์
๒๑ พฤษภาคม ๒๕๖๖

แบบปก: พรภริตา อัครบัณฑิตวงศ์

หนังสือนี้ **ไม่มีลิขสิทธิ์** อนุญาตให้พิมพ์โดยไม่เสีย แต่เพื่อให้เนื้อหาสาระของหนังสือถูกต้องสมบูรณ์ ผู้ประสงค์จะพิมพ์ บอกแจ้งได้ที่ วัดญาณเวศกวัน ต.บางกระทึก อ.สามพราน จ.นครปฐม ๗๓๒๑๐ เพื่อรับต้นแบบหนังสือฟรี แล้วนำไปดำเนินการพิมพ์เอง ที่ไหนอย่างไร แล้วแต่เห็นชอบพอใจของตน

พิมพ์ที่

เรื่องราวมากมายลึ้มเลื่อนไป แต่เมตตาธรรมยังยืนอยู่ในความทรงจำ

คุณหมอกมล สินธวานนท์ และคุณหมอเสริมศรี สินธวานนท์ เป็นโยมทางธรรมที่ใกล้ชิดสนิทใจ ตั้งแต่ยุคเริ่มแรกของวัดญาณเวศกวัน ทั้งสองท่านมีจิตศรัทธา สนใจจริงจั่งแน่นแฟ้นในการศึกษาปฏิบัติธรรมตลอดมา และพร้อมกันนั้น ท่านมีเมตตาฉายเด่นออกมาในความสัมพันธ์ แม้จะต้องเหินห่างกันไปเนื่องจากวัยชราและเหตุการณ์มากมายตามกาลเวลาที่ล่วงผ่านมายาวนาน และแม้ว่าอาตมาจะมีความทรงจำเก่าๆ ที่ลึ้มหายไปแทบหมดสิ้น เหลืออยู่เพียงเป็นจุดเป็นหย่อมกระต่อนกระแต่น แต่เมื่อนึกถึงโยมหมอทั้งสองท่านนี้ ก็จำนามของทั้งสองท่านได้ชัดเจน และระลึกขึ้นมาในบรรยากาศที่อบอุ่นสนิทใจด้วยเมตตา พร้อมกันนั้น ความสนใจใฝ่ศึกษาปฏิบัติธรรมของท่านทั้งสอง ก็เห็นได้ชัดจากหลักฐานที่เป็นรูปธรรมซึ่งแสดงตัวยืนยันปรากฏอยู่ ให้ลูกหลานได้มั่นใจ เหมือนเป็นบันทึกความจำ ดังที่ลูกหลานได้ทบทวนความเก่าว่า ท่านได้พิมพ์หนังสือธรรมทาน ในโอกาสสำคัญต่างๆ เช่น *การแพทย์ยุคใหม่ในพุทธทัศน์* (คล้ายวันเกิด ๗๒ ปี พ.ญ. เสริมศรี ๒๕๔๓), *คุณมารดาบิดา สุตพรรณนามหาศาล* (คล้ายวันเกิด ๘๐ ปี พ.ญ. เสริมศรี ๒๕๕๑) *ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้* (คล้ายวันเกิด ๘๔ ปี พ.ญ. เสริมศรี ๒๕๕๕) รวมทั้งเมื่อโยมหมอกมล สินธวานนท์ ล่วงลับจากไป ครอบครัวของท่านก็ได้พิมพ์หนังสือ *จาริกบุญ จาริกธรรม* เป็นส่วนหนึ่งของอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ ใน พ.ศ. ๒๕๕๒

(ข)

แม้ว่าอาตมาจะได้สูญเสียความจำเรื่องเก่าๆ ลืมเหตุการณ์ที่แสดงออกแห่งเมตตาธรรมของโยมหมอทั้งสองท่านไปแทบหมดสิ้น แต่ระลึกได้พูดได้อย่างรวมๆ ตามหลักความสัมพันธ์ในทศ ๖ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ญาติโยมพึงปฏิบัติต่อพระสงฆ์โดยที่ว่า จะทำอะไร ก็ทำด้วยเมตตา จะพูดสิ่งใด ก็พูดด้วยเมตตา จะคิดสิ่งใด ก็คิดด้วยเมตตา โยมหมอทั้งสองท่านได้ปฏิบัติโดยสรุปได้เป็นภาพรวมดังที่ว่ามานี้

นายแพทย์จิโรจ สินธวานนท์ บุตรชายคนโตของท่านเล่าว่า ในช่วงบั้นปลายของชีวิตซึ่งป่วยเป็นโรคมะเร็ง ลำไส้ ปอด ตับ โยมหมอ เสริมศรี สินธวานนท์ ได้นำหนังสือ *กายหายไข้ ใจหายทุกข์* มาทบทวน และนำบท "พุทโธ" มาสวดเจริญภาวนาอย่างต่อเนื่อง นี่คือใจของท่านแนบสนิทอยู่กับธรรม และมีธรรมเป็นเครื่องดำรงสติไว้แม้ในช่วงสุดท้ายของชีวิต จนถึงวาระที่จากไป ในวันที่ ๓ มกราคม ๒๕๖๖

บัดนี้ นายแพทย์จิโรจ สินธวานนท์ ในนามของครอบครัว พร้อมลูกหลาน ได้แจ้งบุญเจตนาปรารถนาจะพิมพ์หนังสือ *กายหายไข้ ใจหายทุกข์* และหนังสือ *สูตรของชีวิตที่ดี* เพื่อเป็นอนุสรณ์ และแจกเป็นธรรมทาน ในวันพระราชทานเพลิงศพ รองศาสตราจารย์ แพทย์หญิงเสริมศรี สินธวานนท์ ผู้เป็นมารดา ในวันที่ ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๖๖

อาตมาขอแสดงสังเวคธรรม ในวาระสำคัญนี้ ขอธรรมทาน บุญกิริยา ที่ครอบครัว พร้อมลูกหลาน ได้บำเพ็ญ จงอำนาจสุขสมบัติ แก่รองศาสตราจารย์ แพทย์หญิงเสริมศรี สินธวานนท์ และอำนาจ จตุรพิตรแก่ครอบครัว พร้อมลูกหลาน ให้เจริญงอกงามไปพลุลย์ใน ธรรมและความสุขเกษมศานต์ ตลอดกาลยืนนาน

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ปยุตฺโต)

๑๙ มีนาคม ๒๕๖๖

สารบัญ

เมตตาธรรมยังยืนอยู่ในความทรงจำ..... (ก)

สูตรของชีวิตที่ดี: กายสบาย ใจเป็นสุข
ทุกข์มีปัญหามา ปัญญาปรับไปจัดการ ๑

กายสบาย อยู่ในกัมมณีย์ ๒

 สี่ปายะ ๗ ๒

 รมณีย์ ๔

ใจเป็นสุข มีฉันทะ ลูกขึ้นมาทำทุกอย่างได้ดี ๗

 ธรรมสมาธิ ๕; ฉันทะ ๗

ทำชีวิตให้งาม ทำสังคมให้ดี ๘

 พรหมวิหาร ๔ ๘

 เมตตา ๑๑

 สังคหัตถ์ ๔ ๑๒

 สาราณียธรรม ๖ ๑๒

 จักร ๔; อปฺปนฺนทปฺปทา ๓ ๑๔

 ธรรมทำให้งาม ๒; อธิติบาท ๔ ๑๕

 ปธาน ๔ ๑๖

 ปัญญาสุตฺติ, ปัญญาสุตฺติ ๔ ๑๖

มีเรื่องน่ารู้ ที่ควรทันท่วงที ๑๘

 อริยะ, อารยะ, อารยัน ๑๘

 อารยัน ๒๖

 ภิกษุณีสงฆ์ ๒๗

มีเรื่องยากหน่อย ที่ไม่ควรปล่อยผ่าน ๓๘

 (สำหรับผู้ไม่รู้ เพื่อก้าวสู่การศึกษาขั้นต่อไป)

 อุเบกขา; อุเบกขา ๑๐ ๓๘, ๔๐

 อวัตถา ๔๒

มงคล ๓๘ ๔๓

สูตรของชีวิตที่ดี



กายสบาย ใจเป็นสุข

ทุกข์มีปัญหามา ปัญญาเข้าไปจัดการ

กายสบาย อยู่ในถิ่นรมณีย์

สัปปายะ ๓ “สบายทั้ง ๗”, สภาพที่สบาย เหมาะกัน เกื้อกูล หรือ
เอื้ออำนวย, สภาพที่เอื้อ อันเกื้อกูลต่อชีวิตความเป็นอยู่ เกื้อหนุน
การทำหน้าที่การงานหรือการปฏิบัติ ช่วยให้ก้าวไปได้ด้วยดีสู่
ความสำเร็จจุดจุดหมาย เช่นที่ท่านแนะนำไว้เป็นหลักสำหรับผู้ปฏิบัติ
ในการที่จะฝึกสมาธิว่า ให้มีสัปปายะ ๗ ประการ เพื่อช่วยเอื้อ
เกื้อหนุนให้การฝึกนั้นได้ผลบรรลุจุดจุดหมายได้สมาธิโดยง่ายหรือไว
ขึ้น ประคับประคองรักษาสมาธิไว้ได้ดี และเจริญยิ่งขึ้นไป, การจะมี
ชีวิตที่เป็นอยู่ดี การทำหน้าที่การงาน การศึกษา การภาวนาทุก
อย่าง ต้องการสัปปายะทั้งนั้น ท่านแสดงไว้ ๗ ข้อ ดังที่ได้แต่งเป็น
คาถาไว้ให้จำง่ายว่า (ม.ช.๔/๑๑๗)

อวาโส โคจร ภูมิตถ์ ปุคฺคโล ชถ โภชนํ
อุตุ ชิริยาปโต เจว สปปายโย เสวิตัพพโก

จะแสดงไปตามลำดับ คือ

๑. อวาสสบาย (อวาสสัปปายะ, เสนาสนสัปปายะ ก็ว่า) มี
ที่อยู่อาศัย ที่นั่งที่นอน เช่น ภูมิตถ์ หรือบ้านเรือน ที่มั่นคง ปลอดภัย
อยู่กินทำงานได้คล่องกายคล่องใจ

๒. โคจรสบาย (โคจรสัปปายะ) ที่โคจร แหล่งปัจจัย คือ
ท้องถื่น ย่าน ละแวก ที่จะพึงแวะเวียนไปเป็นประจำ เพื่อหาของกิน
ของใช้ สำหรับพระคือที่ไปบิณฑบาต หรือสำหรับชาวบ้าน ได้แก่ ย่าน
ร้านค้า ที่จ่ายตลาด ไม่ใกล้ไม่ไกลเกินไป ไม่ได้สะดุด และไม่ยุ่งวุ่นวาย

๓. ภัตตสบาย (ภัตตสัปปายะ, ภัตตสวณสัปปายะ ก็ว่า) มี การสื่อสารได้พูดคุยสนทนาสักจกกันในเรื่องราวที่นำไปให้เจริญ จิตใจเจริญปัญญา เกื้อหนุนการศึกษาปฏิบัติให้ก้าวหน้า และเข้าถึง เรื่องราวข่าวสารที่เป็นประโยชน์

๔. บุคคลสบาย (บุคคลสัปปายะ) ไม่มีโจรขโมยคนร้ายที่ จะต้องหวาดระแวง มีแต่คนดี คนมีไมตรี คนเหมาะใจที่จะได้ พูดคุยฟังพาอาศัยกัน มีผู้ทรงธรรมทรงปัญญาเป็นกัลยาณมิตร หรือครูอาจารย์ที่จะได้ไปพบปะสนทนาซักถามปรึกษาหาความรู้แก้ ความสงสัย ให้ได้เจริญจิตใจและเจริญปัญญา

๕. อาหารสบาย (อาหารสัปปายะ, โภชนสัปปายะ ก็ว่า) มี โภชนาหารหาง่าย บริโภคได้เพียงพอ มีรสชาติเหมาะดี ไม่มีพิษ ไม่ เป็นภัย เกื้อกูลต่อสุขภาพ

๖. อุตฺตสบาย (อุตฺตสัปปายะ) มีสภาพแวดล้อม ภาวะของ ฤดูกาล ที่เอื้อ เช่น ไม่ร้อนหรือหนาวเกินไป ดินน้ำฟ้าอากาศสะอาด สดใส ไม่อึดอัด ช่วยให้กระปรี้กระเปร่า มีจิตใจสดใสเบิกบาน

๗. อิริยาบถสบาย (อิริยาบถสัปปายะ) ในการเป็นอยู่เป็นไปที่ จะได้อาศัยใช้ประโยชน์จากสบายทั้ง ๖ ข้อที่ว่ามานั้น พึงดำเนินชีวิต คืบเคลื่อนไปด้วยอิริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน ให้คล่องสบาย ไม่ติดขัด เป็นไปด้วยดี และเกื้อกูลแก่สุขภาพ โดยรู้จักบริหาร อิริยาบถนั้นๆ ให้สม่ำเสมอ สมดุล เหมาะกับความถนัดและเหมาะ กับปฏิบัติการใช้งานในการศึกษาเล่าเรียนเจริญภาวนาทำกิจการงาน และการพักผ่อน ให้พอดี

จะอยู่ที่ไหน ในกฎ ที่เล่าเรียน ที่ทำงาน สถานศึกษา สร้าง บ้านเรือนอยู่อาศัย ก็ให้ได้สบาย ทั้ง ๗ ประการนี้

รมณีย์ รื่นรมย์, น่าชื่นชม, เป็นที่ยินดี; “รมณีย์” เป็นคำบอกสภาพของธรรมชาติ บรรยากาศ สิ่งแวดล้อม ถิ่น แดน ที่ดีงาม สดชื่น รื่นรมย์ เกื้อกูลแก่ชีวิตทั้งกายและใจ แม้จะมีใช่เป็นชื่อของข้อธรรมอันใดอันหนึ่ง แต่มีคุณค่าสำคัญแก่ผู้ปฏิบัติธรรม และต่อการปฏิบัติธรรมของเขา จึงเป็นคำที่ปรากฏในคัมภีร์ทั้งหลายบ่อยมาก

[นับเฉพาะในพระไตรปิฎก คำว่ารมณีย์ (รวมทั้ง “รมม” คือ รมย์ ที่นิยมใช้ในคาถา) ปรากฏราว ๓๖๐ ครั้ง ถ้านับคัมภีร์ที่อธิบายความในพระไตรปิฎกด้วย รวมได้ราว ๑,๒๐๖ ครั้ง]

สภาพรมณีย์ที่ปรากฏเป็นสำคัญ มีตัวอย่างเด่น เริ่มด้วยพระพุทธเจ้า ครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์ ได้เสด็จไปหาถิ่นเหมาะที่จะทรงบำเพ็ญเพียร ในที่สุดทรงพบที่เหมาะสม ณ อุรุเวลาเสนานิคม บนฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา และได้ตรัสในวาระนั้นว่า

“รมณีย์โย วต ภูมิภาโค...”

ผืนแผ่นดินถิ่นนี้ รมณีย์จริงหนอ มีไพร่สนต์ร่มรื่น น่าชื่นบาน ทั้งมีแม่น้ำไหลผ่าน น้ำใส เย็นชื่นใจ ชายฝั่งทำนบกักราบเรียบ ทั้งโคจรคาม (แหล่งอาหาร) ก็มีอยู่โดยรอบ เป็นถิ่นสถานอันเหมาะสมจริงหนอ ที่จะบำเพ็ญเพียร...” (เช่น ม.มู.๑๒/๓๑๘/๓๒๒)

ณ ที่นั้น ต่อมา ก็ได้ตรัสรู้ ณ โพธิรุกขมุล บนฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา แล้วจากที่นั้น ก็ได้เสด็จออกไปประกาศธรรม ถือว่าเป็นจุดตั้งต้นของพระพุทธศาสนา ครั้นมีพระสงฆ์สาวกมากขึ้น มีผู้ศรัทธาถวายที่อยู่อาศัย ก็ได้ทรงอนุญาตให้มีอารามเป็นที่พำนัก และถือเป็นหลักสืบมาที่จะรักษาไว้ให้เป็นถิ่นรมณีย์

อีกด้านหนึ่ง สภาพรมณีย์ปรากฏเป็นสำคัญในชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชน เด่นขึ้นมาในเรื่องมฆมาณพ (เช่น ๓.๒.๒๗/๙๗) หม่อมชาวหมู่บ้าน ที่เป็นผู้นำทำบุญด้วยการทำถินให้รมณีย์ แล้วมีหม่อมชาวบ้านร่วมสมานฉันท์ชวนกันมาร่วมงานบุญบำเพ็ญประโยชน์ เป็นบุญกรกลุ่มใหญ่ พวกข้าราชการจัดสรรบ้านเรือนและบริเวณให้งามสะอาดน่าอยู่น่าทำงาน ทำถนนหนทางสร้างสะพานให้สัญจรสะดวกปลอดภัย ขุดบ่อน้ำใสสะอาด ทำสวน สร้างศาลาพักผ่อนของคนเดินทาง ที่พักพิงของคนยากไร้ และที่ดูแลคนเจ็บไข้ พร้อมไปด้วยกันกับการที่ด้านส่วนตัว ตนเองตั้งมั่นในธรรม และแนะนำชักชวนให้มวลชาวถินตั้งอยู่ในศีล ขยันหมั่นเพียรในอาชีพการงาน มีน้ำใจช่วยเหลือกัน มั่นในสามัคคี และมีความสุข

เรื่องมฆมาณพได้เป็นแบบอย่างของหัวหน้าหรือความเป็นผู้นำตามคติของพระพุทธศาสนา

อีกอย่างหนึ่ง แคนรมณีย์ได้เป็นอุปมาในอุดมคติของพระพุทธศาสนา ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า (ส.ข.๑๗/๑๙๗/๑๓๑) พระองค์ทรงทำหน้าที่เหมือนเป็นผู้ชำนาญทาง ซึ่งบอกทางไปสู่แคนรมณีย์ แก่คนที่ไม่รู้จักทางว่า ทางนี้ละ เธอเดินไปสักครูหนึ่ง จักพบทาง ๒ แพร่ง เธอหลีกเลี่ยงซ้าย ไปตามทางขวาสักครูหนึ่งแล้ว จักพบดงไม้แน่นทึบ จึงไปต่อตามทางนั้นสักพักหนึ่งแล้ว จักพบที่ลุ่มเป็นโคลนเลนกว้างใหญ่ จึงไปต่อตามทางนั้นอีกพักหนึ่งแล้ว จักพบหุบเหวลึกชันเว้งว่าง จึงไปต่อตามทางนั้นอีกพักหนึ่ง ก็จะพบภูมิภาคที่เรียกบรินรมณีย์

ในคำอุปมานี้ คำว่าคนที่ไม่รู้ทาง เป็นชื่อเรียกปุถุชน คำว่าบุรุษผู้ชำนาญทาง เป็นชื่อเรียกพระพุทธเจ้า คำว่าทาง ๒ แพร่ง เป็นชื่อเรียกวิจิกิจจา (ความลังเลสงสัย) คำว่าทางซ้าย เป็นชื่อเรียกทางที่ผิด คำว่าทางขวา เป็นชื่อเรียกอริยมรรค อันประกอบด้วยองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ

คำว่าดงไม้แน่นทึบ เป็นชื่อเรียกอวิชชา คำว่าที่ลุ่มเป็นโคลนเลน กว้างใหญ่ เป็นชื่อเรียกกามทั้งหลาย คำว่าหุบเหวลึกชั้นเว้งว่าง เป็นชื่อเรียกความโกรธซึ่งเคียดคับแค้นใจ คำว่า ภูมิภาคอันเรียบรื่น รมณีย์นี้แล เป็นชื่อเรียกนิพพาน

สมบัติ คือองค์ประกอบของความเป็นรรมณีย์ เท่าที่พบ ๔ อย่าง คือ

๑. นายุกตสมบัติ พร้อมด้วยร่มไม้ และสายน้ำ อุดมด้วย พฤษภชาติ พืชพรรณ พร้อมทั้งแหล่งน้ำ บึง บ่อ สระ นที ข้อนี้เป็น เกณฑ์จำเป็นต่ำสุด ที่ขาดมิได้ ของความเป็นรรมณีย์

๒. ภูมิภาคสมบัติ พร้อมด้วยพื้นดินทำเลดี สะอาด เรียบรื่น งามตา น่าดูน่าเดิน มีสายลม แสงแดด อากาศสดชื่น ได้ผืนฟ้าที่สดใส

๓. คมนาคมนสมบัติ พร้อมด้วยคมนาคน เช่นไม้ไผ่ไม้กล่อ เกินไป เดินทางสะดวก ปลอดภัย

๔. บุคคลสมบัติ พร้อมด้วยบุคคล คือ ไม่มีคนร้าย แต่มีคนดี คนมีเมตtri คนที่จะพบปะเสวนาได้ธรรมได้ปัญญา

ในที่สุด ยังมีอีกขั้นหนึ่งของความเป็นรรมณีย์ คือการทำตัวมนุษย์นี้เอง ให้เป็นรรมณีย์ คนนี้แหละสำคัญยิ่ง ถ้าคนวิบัติแล้ว จะไปอยู่ถิ่นไหน ก็จะทำให้สมบัติของรรมณีย์ กลายเป็นวิบัติไปจนหมด จึงต้องให้คนมีการศึกษา ทั้งกาย คีล จิต และปัญญา ที่จะให้ตัวเขาพัฒนาขึ้นไปจนตัวตนเองเป็นรรมณีย์ เรียกว่า มนุษย์รรมณีย์ ถ้าพัฒนาได้แบบนี้ ไม่ว่าจะไปอยู่ที่ไหน ตัวเขาเอง ก็จะเป็นรรมณีย์ เป็นที่รื่นรมย์รมเย็น แก่ถิ่นแก่ชุมชนนั้น และจะทำถิ่นทำชุมชนนั้นให้เจริญด้วยสมบัติ ๔ ที่จะเป็นรรมณีย์ไปด้วย มีพุทธพจน์ตรัสไว้ว่า (เช่น ส.ส.๑๕/๕๓๑/๓๕๑)

“สวนตรึงใจ ป่าตรึงจิต สระโบกขรณีที่สร้างอย่างเนรมิต มีคุณค่าไม่ถึงเสียอยู่ที่ ๑๖ ของการมีมนุษย์รรมณีย์

“ไม่ว่าบ้าน ไม่ว่าป่า ไม่ว่าที่ลุ่ม หรือที่ดอน ผู้ไกลไกลเสด อยู่ที่ไหน ที่นั่นไซ้ร คือถิ่นสถานอันรรมณีย์”

ใจเป็นสุข มีฉันทะ ลุกขึ้นมาทำทุกอย่างให้ดี

ธรรมสมาธิ ๕ ธรรมอันเป็นคุณสมบัติสำคัญของจิต ๕ อย่าง ที่เป็นปัจจัยหนุนส่งต่อกันให้จิตมั่นแน่วเป็นสมาธิ ซึ่งพาให้เกิดปัญญา และช่วยให้ปัญญาทำงานได้ดี (ส.สพ.๑๘/๖๖๖/๔๓๑) คือ

๑. **ปราโมทย์** ความร่าเริงแจ่มใส สดชื่นเบิกบาน
๒. **ปีติ** ความอิ่มใจ ปลื้มใจ
๓. **ปัสสัทธิ** ความเรียบรื่นผ่องคลาย
๔. **สุข** ความจำชื่นรื่นใจ
๕. **สมาธิ** ความมีใจมั่นแน่ว อยู่ตัว ได้ที่

โดยเฉพาะข้อ ๑ คือ **ปราโมทย์** ความเบิกบานแจ่มใส พระพุทธเจ้าตรัสย้ำให้ทุกคนมีประจำเป็นพื้นใจ (ปาโมชชพหุโล, ปาโมชชพหุตา) เพื่อเป็นจุดเริ่มที่จะนำไปสู่ความสุข สู่สมาธิ สู่ความเจริญปัญญา และความก้าวไปในธรรมจนสูงสุด

มีหลักสำคัญว่า สมาธิมีปราโมทย์ ปีติ ปัสสัทธิ เป็นปัจจัย และมีสุข เป็นเหตุ เมื่อจิตเป็นสมาธิ ปัญญาก็จะรู้เข้าใจถูกต้องตามเป็นจริง (เปฏก.๒๖๔)

ฉันทะ ความอยากความปรารถนาที่เป็นกุศล คือ ความรักความชื่นชมยินดี พอใจอยากให้คนสัตว์สิ่งนั้นๆ ดีงามสะอาดหมดจดสดใสอยู่ดีมีสุขเต็มเปี่ยม สมบูรณ์ และอยากทำสิ่งนั้นๆ ให้ดีงามสมบูรณ์เต็มสภาวะของมัน เป็นตัวนำ ซึ่งพาเอาความเพียรพยายามที่จะทำให้ดีงามล้ำเลิศตามมา เป็นต้นกำเนิด ของความดีงาม ความเจริญอกงาม และความสุข (ตรงข้ามกับ **ตัณหา**)

ควรปลูกฝังตั้งแต่ในครอบครัว ให้ลูกให้เด็กเจริญเติบโตขึ้นมาพร้อม ด้วยฉันทะนี้ มนุษย์จะได้มีชีวิตที่งาม มีสังคมที่ดี และมีธรรมชาติที่มณี

ที่ไหนคนมีฉันทะ ความขี้เกียจและขยะ ก็จะไม่มีความมักง่ายสกปรก คดโกง หายไปสิ้น เพราะเป็นถิ่นอาศัยที่สร้างสรรค์เสวนาของอารยชน

ทำชีวิตให้งาม ทำสังคมให้ดี

พรหมวิหาร ๔ ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม, ธรรมประจำใจอันประเสริฐ, ธรรมประจำใจของท่านผู้มีคุณความดียิ่งใหญ่ (ดุจเป็นผู้สร้างสรรค์อภิวาลโลก) มี ๔ คือ

๑. **เมตตา** คือ ความรักความปรารถนาดีอยากให้เขามีความสุข, ความมีใจแผ่ไมตรีใจสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่มนุษย์สัตว์ทั้งปวง

๒. **กรุณา** คือ ความหวั่นไหวสะเทือนใจสงสาร เมื่อเห็นผู้อื่นมีทุกข์ไม่นิ่งเฉยอยู่ได้ คิดชวนช่วยช่วยให้พ้นไปจากทุกข์, ความมีใจให้อันจะปลดเปลื้องบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของปวงสัตว์

๓. **มุทิตา** คือ ความพลอยยินดีเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุขเจริญก้าวหน้าองกาม มีใจชื่นชมอนุโมทนาต่อผู้ทำความดี ผู้ที่สร้างสรรค์คุณประโยชน์

๔. **อุเบกขา** คือ ความมีใจเป็นกลาง เทียงตรงดุจตรางู โดยพิจารณาเห็นกรรมที่สัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว อันควรได้รับผลสมควรแก่เหตุ พร้อมทั้งจะวินิจฉัยและปฏิบัติไปตามธรรม, ความมีใจสงบวางเฉยมองดู ในเมื่อไม่มีกิจที่จะพึงทำ เพราะเขาสมควรรับผิดชอบตนเอง หรือเขารับผิดชอบตนได้ดีแล้ว หรือเขาควรได้รับผลอันสมกับความรับผิดชอบของตน

ฉันทะ (กัตตุกัมยตาฉันทะ) คือ ความอยากทำให้ดีงามสมบูรณ์ เป็นที่ตั้งต้น หรือเป็นต้นกำเนิดของพรหมวิหารทั้ง ๔ คือ

๑. ฉันทะ ที่ปรารถนาดี อยากทำให้เขาอยู่ดีมีความสุข ออกมาเป็น **เมตตา**

๒. ฉันทะ ที่ปรารถนาดี อยากช่วยให้เขารอดพ้นทุกข์ภัย ออกมาเป็น **กรุณา**

๓. จันทะ ที่ปรารถนาดี อยากให้เขาเจริญงอกงาม มีความสุขความสำเร็จ
ยิ่งขึ้นไป ออกมาเป็น *มุทิตา*

๔. จันทะ ที่ปรารถนาดี อยากให้เขาอยู่ในธรรม อยู่ในความจริง อยู่ในความ
ถูกต้องดีงาม อยากให้เขาไม่ทำอะไรผิดพลาดเสียหาย ออกมาเป็น *อุเบกขา*

ผู้ดำรงในพรหมวิหาร ช่วยเหลือเกื้อหนุนส่งเสริมมนุษย์สัตว์
ทั้งหลายถ้วนทุกกาลสมตามสถานการณ์ คือ

- | | |
|----------------------------|--------------|
| ๑) ในยามปกติ เขาอยู่ดี | เรามีเมตตา |
| ๒) ในคราวร้าย เขาเดือดร้อน | เรามีกรุณา |
| ๓) ในคราวดี เขามีสุข | เรามีมุทิตา |
| ๔) ในคราวครองธรรม | เรามีอุเบกขา |

ตัวอย่างมาตรฐาน ที่แสดงความหมายของพรหมวิหารได้ชัด ซึ่ง
คัมภีร์ทั้งหลายมักยกขึ้นอ้าง ได้แก่คุณของมารดา ดังนี้

๑. เมื่อลูกยังเล็ก เป็นเด็กเยาว์วัย

มารดา - *เมตตา* รักใคร่เอาใจใส่ ถนอมเลี้ยงให้เจริญเติบโต

๒. เมื่อมีทุกข์ภัย เช่นลูกเจ็บไข้

มารดา - *กรุณา* ห่วงใยปกป้องรักษา หาทางบำบัดแก้ไข

๓. เมื่อลูกเจริญวัย เป็นหนุ่มสาวสวยสง่า

มารดา - *มุทิตา* พลอยปลานปลื้มใจ หวังให้ลูกงามสดใสอยู่นาน
เท่านั้น

๔. เมื่อลูกโตแล้ว ต้องดูแลตัวบริหารครอบครัวของเขา

มารดา - *อุเบกขา* มีใจสงบนิ่งเป็นกลาง วางเฉยดูอยู่ เป็นที่ปรึกษา
ได้ แต่ไม่ก้าวกาย ไม่เข้าไปแทรกแซง

พ่อแม่ เรียกว่าเป็น “พระพรหม” (“พुरुหฺมาติ มาตาปิตโร”) เพราะเลี้ยงดูลูกด้วยพรหมวิหาร ๔ ข้อนี้ คือ

- ก) “เลี้ยง” ด้วย เมตตา-กรุณา-มุทิตา โดยให้-ทำให้ เพื่อให้ลูกจะได้มีความสุข
- ข) “ดู” ด้วย อุเบกขา โดยดูให้ลูกทำ เพื่อลูกจะได้เติบโตเจริญพัฒนาอย่างดี คือ ด้วย อุเบกขา วางใจเฉยตุลไว้ ให้ปัญญาพินิจดูและจัดทำดำเนินการ
- ดูภาวะของลูกที่เป็นอยู่เป็นไป ให้รู้ยิ่งหย่อนขาดเกิน ที่จะจัดปรับให้ดี
 - เล็งดูข้างหน้าว่าลูกจะต้องทำอะไรเป็น จะต้องรับผิดชอบอะไรได้น่าจะพัฒนาให้ดั่งามเก่งกาจในเรื่องไหนด้านใด แล้ววางตัวเป็นที่ปรึกษา แนะนำ หรือร่วมทำการ โดยดูให้ลูกฝึกให้ลูกหัดให้ทำได้ เป็นอย่างดี หรือให้รู้เข้าใจทำได้ทำเป็นพร้อมไว้

เพราะพ่อแม่ดูแลฝึกหัดอบรมสั่งสอนลูกอย่างนี้ จึงเรียกว่าเป็น “บูรพาจารย์” คือเป็นครูคนแรก หรือคุณครูต้น (“บุพพาจารย์าติ วุจฺจเว”) และเป็นอาหุไนยบุคคลของลูก (“อาหุเนยฺยา จ ปุตุตฺตานํ”)

พึงรู้เข้าใจพรหมวิหาร ๔ ให้ชัดและปฏิบัติไม่ให้ผิดพลาด โดยทราบ *สมบัติ* (ความถูกต้อง) และ *วิบัติ* (ความผิดพลาด) ของแต่ละข้อ ดังนี้

๑. เมตตา - *สมบัติ*: ปลอดภัยพยาบาล *วิบัติ*: เกิดเสน่หา (รักใคร่เชิงราคะ)
๒. กรุณา - *สมบัติ*: ปลอดภัยวิหิงสา *วิบัติ*: เกิดความโสภเคราะห์
๓. มุทิตา - *สมบัติ*: ปลอดภัยไร้ริษยา *วิบัติ*: กลายเป็นสนุกสนาน
๔. อุเบกขา - *สมบัติ*: ไม่มีทั้งชอบและชัง *วิบัติ*: กลายเป็นเฉยใจ (อัญญาอุเบกขา)

พรหมวิหาร ๔ เป็นคุณธรรมที่มีกำลังส่งออกสู่การปฏิบัติธรรมต่างๆ ที่จะให้สำเร็จกิจสมหมายของพรหมวิหารข้อนั้นๆ โดยเฉพาะออกสู่ธรรมชาติปฏิบัติที่รับตรงกัน คือ สังคหวัตถุ ๔; ๑. *เมตตา*, ๒. *สังคหวัตถุ*

เมตตา ความรัก, ความปรารถนาดีอยากให้เขามีความสุข, น้ำใจมิตร, ไม่ตรีจิตคิดหมายอยากให้สัตว์ทั้งหลายอยู่ดีมีสุขทั่วหน้า

เมตตาเป็นธรรมข้อแรกในชุดที่เรียกว่า พรหมวิหาร ๔ ซึ่งเป็นธรรมประจำใจ ที่มีไว้พร้อมสำหรับการปฏิบัติต่อคนสัตว์ทั้งหลายในสถานการณ์ทั้งปวง

เมตตา เป็นธรรมประจำใจข้อที่ ๑ ที่ทุกคนพึงมีเป็นพื้นจิตตลอดเวลา คือเมื่อคนสัตว์ทั้งหลายอยู่กันดีเป็นปกติ เรามีความรักความปรารถนาดีอยากช่วยอยากทำให้เขาอยู่ดีมีความสุขทุกเมื่อตลอดไป

แต่เมื่อสถานการณ์เปลี่ยนไปในทางร้าย ผู้อื่นประสบทุกข์ภัยเกิดความเดือดร้อน เราก็เปลี่ยนไปมีใจรับสถานการณ์ด้วยธรรมประจำใจข้อที่ ๒ คือ **กรุณา** ได้แก่มีใจหวั่นไหวหนึ่งเฉยอยู่มิได้ แล้วพยายามแก้ไขช่วยให้เขาพ้นไปได้จากทุกข์ภัยความเดือดร้อนนั้นๆ

อีกคราวหนึ่ง เมื่อสถานการณ์เปลี่ยนไปในทางดี ผู้อื่นทำความดีงามถูกต้อง มีความก้าวหน้าองงาม ทำประโยชน์ให้สำเร็จ เราก็เปลี่ยนไปมีใจรับสถานการณ์ด้วยธรรมประจำใจข้อที่ ๓ คือ **มุทิตา** ได้แก่พลอยยินดีด้วย ช่วยส่งเสริมสนับสนุน

แต่ในบางคราวที่อาจมิได้คาดหมาย ผู้อื่นนั้นๆ ประพฤติผิดเสียหายทำการร้ายก่อความเดือดร้อน เราก็หันไปมีใจรับสถานการณ์ด้วยธรรมประจำใจข้อที่ ๔ คือ **อุเบกขา** ได้แก่ มีใจมีท่าที่เฉยเป็นกลางต่อเขา ไม่เข้าไปก้าวกายแทรกแซงเรื่องราวด้วยใจที่เอนเอียง แต่อยู่ด้วยสติและปัญญา ให้เป็นโอกาสที่จะปฏิบัติจัดการเรื่องราวให้เสร็จสิ้นไปได้ตามธรรมและรักษาธรรมไว้ให้ได้

เมตตานี้ พึงปฏิบัติโดยประสานสัมพันธ์คู่กันกับธรรมอีก ๓ ข้อ คือ กรุณา มุทิตา และอุเบกขา ให้ครบชุดเป็นพรหมวิหาร ๔ ประการ ดังได้กล่าวมานั้น มิให้เป็นเมตตา กรุณา เป็นต้น ที่เรื่อยเฉื่อยหรือลึบสน

สังคหัตถุ ๔ เรื่องที่จะสงเคราะห์กัน, คุณเครื่องยึดเหนี่ยวใจคน, หลักการสงเคราะห์ คือ ช่วยเหลือกัน ยึดเหนี่ยวใจคน และรวมชุมชนไว้ในสามัคคี เป็นเครื่องเกาะกุมประสานดำรงโลกคือสังคมมนุษย์ไว้ ดุลลิมสลักเพลายีตรรถที่กำลังแล่นไปให้คงเป็นรถและวิ่งแล่นไปได้ มี ๔ อย่าง คือ

๑. ทาน เพื่อแผ่แบ่งปัน ให้วัตถุปัจจัย ให้ธรรม

๒. ปิยวาจา พูดจาสื่อธรรมสื่อปัญญาได้น่ารักน่าชื่นชม พาให้มีเจตนายินดีที่จะร่วมรู้ร่วมเข้าใจ และร่วมมือร่วมทำกิจการช่วยกันแก้ไขปัญหา

๓. อัศถจริยา บำเพ็ญประโยชน์ ช่วยด้วยเรี่ยวแรงกำลังร่างกาย จนถึงกำลังความรู้ความสามารถ

๔. สมานัตตตา มีตนเสมอสมาน คือ เสมอภาค ไม่ถือตัว ทำตัวเข้ากันได้ เอาตัวเข้าร่วม (สมานอัศตตา) ร่วมมือกัน ร่วมงานร่วมการ (สมานกิจ) และร่วมสุขร่วมทุกข์ (สมานสุขทุกข์)

สาราณียธรรม ๖ (สารณียธรรม ก็เขียน) ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความให้ระลึกถึง, ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน ทำให้มีความเคารพนับถือกัน ช่วยเหลือกัน และสามัคคีพร้อมเพรียงกัน, หลักการอยู่ร่วมกัน มี ๖ อย่าง คือ

๑. เมตตากายกรรม ตั้งกายกรรมประกอบด้วยเมตตา คือ ช่วยเหลือกิจธุระของผู้ร่วมหมู่คณะด้วยความเต็มใจ แสดงกิริยาอาการสุภาพ เคารพนับถือกัน ทั้งต่อหน้าและลับหลัง

๒. เมตตาวาจากรรม ตั้งวาจากรรมประกอบด้วยเมตตา คือ ช่วยบอกแจ้งเรื่องราวข่าวสารสิ่งที่เป็นประโยชน์ สั่งสอน แนะนำ ตักเตือนด้วยความหวังดี กล่าววาจาสุภาพ แสดงความเคารพนับถือกัน ทั้งต่อหน้าและลับหลัง

๓. **เมตตามโนกรรม** ตั้งมโนกรรมประกอบด้วยเมตตา คือ ตั้งจิตปรารถนาดี คิดทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่กัน มองกันในแง่ดี มีหน้าตายิ้มแย้มแจ่มใสต่อกัน มุ่งดีต่อกัน ทั้งต่อหน้าและลับหลัง

๔. **อัปปฏิวิภัตต โภคี** แบ่งปันลาภให้มิกินมิใช้ทั่วถึงกันโดยไม่เลือกปฏิบัติ คือ เมื่อมีเมื่อได้สิ่งใดมาโดยชอบธรรม แม้เป็นของเล็กน้อย ก็ไม่หวงไว้ผู้เดียว นำมาแบ่งปันเฉลี่ยแจกจ่าย โดยแบ่งปันลาภนั้นสม่ำเสมอ ไม่แบ่งแยก ไม่ว่าข้าวของ หรือตัวบุคคล ไม่จำเพาะเลือกปฏิบัติ ไม่เหลื่อมล้ำ ไม่ลำเอียง ให้ได้มีส่วนร่วมใช้สอยบริโภคทั่วกัน

๕. **ศีลสามัญญตา** มีศีลเสมอกัน คือ มีความประพฤติสุจริตดีงาม รักษาระเบียบวินัย เสมอกันกับเพื่อนร่วมหมู่ร่วมชุมชน ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจของหมู่คณะ อย่างเช่นภิกษุสามเณรมีศีลบริสุทธิ์เสมอกับเพื่อนพรหมจรรย์ ทั้งต่อหน้าและลับหลัง

๖. **ทัญญูสามัญญตา** มีทัญญูดีงามเสมอกัน คือ มีความเห็นชอบยึดถือร่วมกัน ในข้อที่เป็นหลักการใหญ่ข้อสำคัญ อันจะนำไปสู่จุดหมายแห่งความเป็นอิสระหลุดพ้น ลীনทุกข์ ขจัดปัญหา ปรับความเห็นความเข้าใจร่วมกันได้กับเพื่อนร่วมหมู่ร่วมชุมชน

ในวงกว้าง เพื่อประโยชน์สุขของชาวบ้าน และประชาชนทั่วไป หัวหน้าชุมชน ตั้งแต่หัวหน้าครอบครัว จนถึงผู้ปกครองแผ่นดิน พึงเป็นผู้ดำเนินการปฏิบัติหลักสังคหวัตถุ ๔ เป็นพื้นฐาน

สำหรับชุมชน หน่วยจัดตั้ง อย่างสังฆะ สมาชิกทุกคนพึงถือหลักสำราญธรรม ๖ กำกับไว้

จักร ๔ ธรรมนำชีวิตไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง มั่งคั่ง พรั่งพร้อมด้วย
 ล้วนนำรถไปสู่ที่หมาย มี ๔ อย่าง (ขง.จตุกก.๒๑/๓๑/๔๑) คือ

๑. **ปฏิรูปเทสวาสะ** อยู่ในถิ่นที่เหมาะสม มีสิ่งแวดล้อมดี ที่เข้าถึงความ
 เจริญก้าวหน้า พร้อมด้วยสำนักวิทยาและเมธีชน, ถ้าจะเจริญสมาธิ ก็
 ให้ได้ถื่นรมณีย์ ที่วิเวก
๒. **สัปปริสุปัสสยะ** เสาะเสวนาคณดี มีกัลยาณมิตร คบหาบัณฑิต
 ที่จะปรึกษาสนทนาและปรับปรุงแก้ไขได้เต็มที่
๓. **อิตตสัมมาปณิธิ** ตั้งตนไว้ถูกทางถูกที่ คมตัวไว้ได้มั่นคงใน
 ความถูกต้อง ก้าวหน้ามุ่งแนวไปในวิถีทางให้ถึงจุดหมาย
๔. **บุพเพกตปุญญตา** มีทุนความดีที่ได้ทำก่อนนั้นพร้อมไว้แล้ว ทำ
 ความดีสร้างเสริมตัวให้มีคุณสมบัติอันจะพึงต้องการพร้อมไว้ก่อน

อปัณณกปฏิบัติ ๓ ปฏิบัติที่ไม่ผิด, การดำเนินชีวิตไม่ผิด
 ทาง มี ๓ คือ

๑. **อินทริยสังวร** รู้จักใช้อินทริยรับรู้ เช่น ตาหู จูฬัง โดยมีสติ
 เคียงไปกับปัญญา ให้ได้เรียนรู้ มิใช่ได้แค่คอยแต่จะไหลไปตามแรงบันดาลใจ
 ของความรู้สึกชอบใจ-ไม่ชอบใจ (แปลตามรูปศัพท์ว่าสำรวมอินทริย)
๒. **โภชนมัตตัญญตา** รู้จักประมาณในการบริโภค กินเสพแต่
 พอดีให้ได้คุณค่าที่คุ้มประโยชน์
๓. **ชากริยานุโยค** ประกอบความเพียรทำกิจของผู้ตื่น เองาน ไม่
 เห็นแก่นอน

ธรรมทำให้งาม ๒ คือ

๑. **ขันติ** ความอดทน, ใจรับได้
๒. **โสรัจจะ** ความสงบงาม, อหิงสา, อหิงสยปรณิต, ความเสถียร

ธรรม ๒ อย่าง คือ ขันติ และโสรัจจะนี้ เข้าคู่กัน พึงปฏิบัติให้ครบทั้งคู่, บางคนมีแค่ขันติ คือทนได้ แต่ไม่มีโสรัจจะ ก็อาจจะมีอาการหงอ หรือตัวลั่นนั่งงอด้วยจำใจทนเพราะกลัว หรือบางทีฝืนใจอดทน โดยมีอาการรุ่มร้อน ฮึดฮัด ก็ไม่สง่างาม จึงต้องมีทั้งขันติ อดทนได้ และมีโสรัจจะ รู้จักสำรวมตน รักษากายวาจาให้อยู่ในภาวะสงบงาม มีอาการเรียบร้อยดีเป็นปกติ

อิทธิบาท ๔ ธรรมที่เป็นบาทให้ถึงความสำเร็จ, ธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย, ทางแห่งความสำเร็จ มี ๔ คือ

๑. **ฉันทะ** ความพอใจใฝ่รักอยากทำสิ่งนั้น, มีใจรักอยากทำการนั้นสิ่งนั้นให้ดีงามสมบูรณ์ให้สำเร็จอย่างดีที่สุด
๒. **วิริยะ** ความเพียรพยายามทำสิ่งนั้นให้สำเร็จ, มีใจแก่กล้ากล้าทำการเดินหน้าก้าวไปให้ลูผลที่มุ่งหมาย
๓. **จิตตะ** ความเอาใจฝักใฝ่จดจ่อต่อสิ่งนั้น, มีสมาธิเจ้มั่นสนิทอยู่กับงานที่ทำโดยมุ่งแนวสู่จุดหมาย
๔. **วิมังสา** ความไตร่ตรองพิจารณาหาเหตุผลในสิ่งนั้น, ใช้ปัญญาตรวจสอบสืบค้นทดลองเลือกคัดจัดการให้กิจให้งานก้าวไปได้ อดีจนถึงจุดหมาย

ในข้อ ๓. ซึ่งเป็นเรื่องของสภาพจิต ที่มีสมาธิเป็นใหญ่ ท่านไม่ให้ทั้งตัวหนุนของสมาธิ นั้น คือ ให้มี **ปีติปราโมทย์** ความแจ่มใสเบิกบานอิ่มใจ และ **ปีติสัทธา** คือความผ่อนคลายกายใจเย็นพื้นไว้เป็นประจำ และรู้จักรักษาคุณของจิตไว้ด้วย **อุเบกขา**

จำง่าย ๆ ว่า มีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝักใฝ่ ใช้ปัญญาสอบสวน

ปธาน ๔ ความเพียร ๔ อย่าง, ความเพียรทำการครบถ้วน ๔ หน้าที่ คือ

๑. **สังวรปธาน** เพียรระวัง, เพียรป้องกัน คือพยายามระวัง ป้องกันบาปอกุศลความชั่วร้ายเสียหายที่ยังไม่เกิด มิให้เกิด มิให้มากขึ้น
๒. **ปหานปธาน** เพียรละ, เพียรกำจัด คือพยายามแก้ไขกำจัดบาปอกุศล ความชั่วร้ายเสียหายที่เกิดขึ้นแล้ว ให้หมดสิ้นหายไป ละเลิกได้ไม่มีเหลือ
๓. **ภาวนापธาน** เพียรเจริญ, เพียรสร้าง คือพยายามทำกุศลธรรม สิ่งดีงามเป็นคุณเป็นประโยชน์ ที่ยังไม่เกิดไม่มี ให้เกิดให้มากขึ้น
๔. **อนุรักษนาปธาน** เพียรอนุรักษ์ คือพยายามหนุนเสริมเพิ่มพูน กุศลธรรมสิ่งดีงามเป็นคุณเป็นประโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว ให้เข้มแข็ง มั่นคงไม่เลือนหาย แต่ให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปจนเต็มเปี่ยมไพบูรณ์

ความเพียรพยายามทำการครบ ๔ หน้าที่นี้ เป็นสัมมามาวยามะ ที่เป็นองค์มรรคข้อที่ ๖; ธรรมชุดนี้ โดยทั่วไปเรียกว่า **สัมมปปธาน ๔** แต่ไม่บอกชื่อข้อย่อยไว้ ในที่นี้จึงอ้างพุทธพจน์ที่มีชื่อข้อย่อยทั้ง ๔ แต่เรียกชื่อทั้งชุดคำว่า **ปธาน ๔** (ธ.จ.๑๓๓๓.๒๑/๑๘/๘๐)

ปัญญาวุฒิ, ปัญญาวุทธิ ๔ ความเจริญแห่งปัญญา, ความเจริญงอกงามของปัญญา, การมีปัญญาเจริญเพิ่มพูนขึ้นไป

ความเจริญเพิ่มพูนแห่งปัญญานี้ เป็นวุฒิภาวะที่เยี่ยมยอด เป็นเลิศ สำคัญที่สุด เหนือกว่าความเจริญยิ่งใหญ่อย่างอื่น เช่น ทรัพย์ ยศ อำนาจ เป็นต้น ทุกอย่าง

ธรรมที่เป็นไปเพื่อปัญญาวุฒิ มี ๔ อย่าง (ธ.จ.๑๓๓๓.๒๑/๒๔๘/๓๓๒) คือ

๑. **สัปปริสสังสวะ** เสวนาสัตบุรุษคือผู้ทรงคุณทรงปัญญา ไปปรึกษา ไปซักถามถกถ้อยสนทนา เข้าร่วมศึกษาค้นคว้าปฏิบัติ

๒. *สัทธัมมัสสวนะ* สดับสัทธรรม, ใฝ่ศึกษา ใฝ่สดับ คอยฟังจริงจัง มุ่งให้จับได้ตัวแท้ตัวจริงถึงแก่นแท้ธรรมแท้หลักที่แท้

๓. *โยนิโสมนสิการ* มนสิการโดยแยบคาย, คิดพิจารณาตรวจสอบ สืบค้นมองแง่มุมดีร้ายให้รู้ทั่วถึงเหตุผลคุณโทษข้อดีข้อเสีย ให้เข้าถึงความจริง รู้ถึงทางที่จะแก้ไข และการที่จะทำให้เกิดเป็นประโยชน์

๔. *ธัมมานุวัตรปฏิบัติ* ปฏิบัติธรรมข้อน้อยสมคัล้อยแก่หลักธรรมใหญ่, รู้จักปฏิบัติดำเนินการให้บรรดาข้อปฏิบัติย่อยประสานสอดคล้องส่งผลต่อตามกันเข้ากับหลักใหญ่เป็นไปสอดคล้องประสานเสริมกันในระบบการปฏิบัติทั้งหมดที่จะให้เกิดผลสำเร็จที่มุ่งหมาย

มีเรื่องน่ารู้ ที่ควรทันท่วงที

อริยะ, อารยะ, อารยัน (ป. อริย; ส. อารย; Eng. Aryan)

เจริญ, ประเสริฐ; “อริยะ” และ “อารยะ” โดยพื้นฐาน เป็นคำเดียวกันต่างกันแต่ว่า อริยะเป็นคำจากภาษาบาลี ซึ่งเป็นภาษาของชาวมครรัฐ ส่วนอารยะเป็นคำจากภาษาสันสกฤต ที่พัฒนาขึ้นมาจากภาษาพระเวท ที่สืบมาจากภาษาของชนชาติอารยะ (นิยมเรียกกันตามคำในภาษาอังกฤษว่า อารยัน/Aryan, อารยัน) ซึ่งอพยพลงมาจากเอเชียกลาง แถบทะเลสาบแคสเปียน (Caspian Sea) เข้าครอบครองดินแดนที่ปัจจุบันเป็นประเทศอิหร่าน (Iran = “Land of the Aryans”) แล้วพวกหนึ่งรุกบรเข้ามาสู่ภาคตะวันตกของชมพูทวีป เมื่อราว ๒,๐๐๐ ปี ก่อนพุทธกาล

ชนชาวอารยะ คือพวกอริยะ (ชื่อเผ่า และภาษาของเขา บางทีเรียกว่า อริยกะ) นั้น บุกเข้าชมพูทวีป ครอบครอง แล้วรุกต่อไปทาง ตะวันออกคืบหน้าไปเรื่อยๆ จนกระทั่งประมาณ ๑,๐๐๐ ปี ก่อนพุทธกาล ก็ได้ครอบครองเป็นใหญ่ในดินแดนแถบตะวันตกเฉียงเหนือของชมพูทวีป ชนเจ้าถิ่นเดิม ที่เรียกว่ามิลักกะ หรือมิลักขุ (สันสกฤตเรียกว่า เมลจนะ) ถูกกำจัดและถอยร่นลงไปได้ กลายเป็นคนป่าเถื่อนห่างไกลปลายแดน

พวกเจ้าถิ่นเดิมที่เหลืออยู่ถูกเหยียดถูกกดลงไปเป็นคนชั้นต่ำ เรียกว่าเป็นอนารยะ เป็นทาส หรือเป็นทาส ส่วนคำว่าอารยะ หรืออริยะ ที่เรียกผู้ชนะ ซึ่งขึ้นเป็นเจ้านาย ก็ได้มีความหมายว่า ผู้เจริญ ผู้ประเสริฐ ผู้สูงศักดิ์ เหมือนในภาษาอังกฤษที่แปลกันมาว่า noble

ต่อมา ศาสนาพราหมณ์ได้ขึ้นเป็นใหญ่ โดยมีพระพรหมเป็นเทพเจ้าสูงสุด เป็นผู้สร้างโลกสร้างสรรพสัตว์

พวกพราหมณ์ประกาศว่า (ดู มนุสมฤติ, 1.31) พระพรหมทรงสร้าง มนุษย์แบ่งเป็น ๔ วรณะ คือ ทรงสร้างพราหมณ์จากพระโอษฐ์ (ให้เป็นผู้สั่งผู้สอน) สร้างกษัตริย์จากพระพาหา (ให้เป็นนักรบ เป็นผู้ปกครอง) สร้างแพศย์จากพระอูรู (ต้นขา, ลำขา; ให้เป็นผู้ดำเนิน ธุรกิจการค้าการเกษตร) และสร้างศูทรจากพระบาท (ให้เป็นผู้รับใช้) โดยให้พวกชาวอารยะ/อริยะ เป็น ๓ วรณะแรก และให้พวกที่มีเชื้อ อารยะมิใช่ อริยะ (พวกที่มีเชื้ออารยัน) เป็นศูทร เป็นข้ารับใช้ของ ๓ วรณะแรกที่เป็นอารยะ/อริยะนั้น

คนวรรณะศูทร ซึ่งถือว่าเป็นคนต่ำทราม ไม่เป็นอารยะ/อริยะ ถูก ปิดกั้นความเจริญทุกอย่าง เฉพาะอย่างยิ่งถูกตัดขาดจากโอกาสในการศึกษา ไม่ต้องพูดถึงว่าจะเรียนพระเวท แม้แต่จะฟังสาธยายพระเวท ก็ไม่ได้ ในคัมภีร์มนุธรรมศาสตร์ (“มานวธรรมศาสตร์”) ซึ่งเป็นคัมภีร์ กฎหมายของพราหมณ์ มีบัญญัติห้ามไม่ให้สาธยายพระเวทในที่ที่มีคน วรรณะศูทรอยู่ด้วย (มนุสมฤติ, IV.99) ในธรรมสูตรมีบทลงโทษอย่างรุนแรง ว่า ถ้าคนวรรณะศูทรฟังสาธยายพระเวท ให้เอาดีบุกหลอมหยอดหูมัน ถ้ามันสาธยายพระเวท ให้ตัดลิ้นมันเสีย ถ้ามันเรียนพระเวท ให้ผ่ากายนัน เป็นสองซีก (เคาตมะ, XII.4-5-6)

พร้อมกันนั้น คนศูทรจะล่วงเกินพวกอารยะ/อริยะมิได้เลย เช่นมี บทกำหนดโทษว่า ถ้าคนศูทรด่าคนอารยะ/อริยะ ไม่ว่าวรรณะใดใน ๓ วรณะแรกนั้น ต้องถูกตัดลิ้น. ถ้ามันเอ่ยนามเอ่ยวรรณะของคน อารยะ/อริยะ เฆนียบห้าม ให้เอาแท่งเหล็กเผาไฟยาว ๑๐ นิ้ว ทะลวงปากของมัน (มนุสมฤติ, VIII.270-271)

ชนชาวอารยะ/อริยะถูกรบพิชิตขยายดินแดนไปเรื่อย จนในที่สุด ก่อนถึงพุทธกาล ก็ได้ครอบครองดินแดนถึงสุดภาคตะวันออกของ อินเดีย จบที่มคธรัฐ (Bihar State ของอินเดียปัจจุบัน) เขาเรียก ดินแดนทั้งหมดนี้ว่า “อารยวรรต” คือดินแดนของชาวอารยะ

อารยวรรตนั้นแผ่ขยายจากทิศตะวันตกไปตะวันออก จดมหาสมุทร ทั้งสองข้าง โดยมีภูเขาคีมาลัยเป็นขอบเขตด้านทิศเหนือ และเทือกเขาวินธยะ เป็นขอบเขตด้านทิศใต้ แต่ทั้งนี้พึงจำชัดไว้ด้วยว่า พวกคหุร คือคน วรรณะที่สี่ อันต่ำสุด แม้จะอยู่ด้วยในอารยวรรตนั้น แต่ไม่อาจเป็นอารย

ในคัมภีร์บาลี เรียกดินแดนแห่งความเจริญของชาวอารยยะ/อริยยะ นั้นว่า “มัชฌิมเทศ” คือเป็นถิ่นกลาง (ในภาษาไทย เรียกกันว่า มัชฌิม ประเทศบ้าง มัชฌมประเทศบ้าง)

มีพุทธพจน์ตรัสบอกจุดกำหนดเขตมัชฌิมเทศไว้ด้วย แต่กาลล่วง มานาน ชื่อถิ่นฐานบ้านเมืองได้เปลี่ยนแปลงไปมากจนกำหนดแนลงไป ไม่ได้ อรรถกถาหลายแห่งบอกว่ามัชฌิมเทศนี้ มีอาณาเขตรวมทั้งหมด ยาว ๓๐๐ โยชน์ กว้าง ๒๕๐ โยชน์ วัดโดยรอบ ๙๐๐ โยชน์ และบอก ว่าดินแดนใต้มัชฌิมเทศนั้นลงไป เป็นปัจฉิมประเทศ คือถิ่นปลายแดน ท่างไกลความเจริญ เป็นที่อยู่ของชนพวกมิลักกะ หรือเมลจณะ ที่ป่าเถื่อน เป็นอนารย

ในฝ่ายสันสกฤต มีคำเรียกมัชฌิมเทศนั้นว่าเป็น “มัชยเทศ” และมี ตำราซึ่งใกล้ยุคปัจจุบันบอกจุดกำหนดเขตไว้ว่ามัชยเทศนั้น คือดินแดน ท่ามกลางระหว่างภูเขาคีมาลัยในทิศเหนือ กับเทือกเขาวินธยะในทิศใต้ นับจากทิศตะวันตกที่ตำบลวินัสสะ (ตรงกับทุ่งกุรุเกษตร ที่เป็นสนามรบของสงครามมหาภารตะ เมื่อราว ๑,๐๐๐ - ๕๐๐ ปีก่อนพุทธกาล) ห่างจากกรุงเดลีขึ้นไปทางตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ ๘๐ กม. และไป ทางตะวันออกถึงเมืองประยาค (ปัจจุบันคือเมือง Allahabad)

[ในยุคปัจจุบัน เมื่ออินเดียได้อิสรภาพ พ้นจากเป็นอาณานิคม เลิกเป็น เมืองขึ้นของอังกฤษในปี 1947/๒๔๙๐ แล้ว ก็มีการจัดเขตการปกครองของตนเอง ตั้งรัฐต่างๆ ขึ้น ตามกฎหมายที่ออกในปี 1956/๒๔๙๙ ได้จัดตั้งรัฐชื่อว่า “มัชยประเทศ” ขึ้นมา ซึ่งคงจะเป็นเค้าของมัชยเทศที่ว่านั้น เป็นรัฐที่ใหญ่ที่สุดของ อินเดีย มีเนื้อที่ถึง ๔๔๓,๔๔๖ ตร.กม. แต่ก็รวมไปไม่ถึงมคธคือรัฐพิหาร ที่เป็น ส่วนล้ำค่าของมัชฌิมเทศเดิม;

[ต่อมา ในปี 2000/๒๕๔๓ มีการจัดแบ่งเขตรัฐใหม่ เอาเนื้อที่ 30% ของ รัฐมัธยประเทศนั้น แยกออกไปตั้งเป็นรัฐใหม่ชื่อว่า Chhattisgarh เป็นเหตุให้ รัฐมัธยประเทศ ลดฐานะลงมาเป็นรัฐใหญ่ที่สุดอันดับที่ ๒]

ต่อมาที่จะเข้าสู่พุทธกาล เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะประสูตินั้น สภาพชีวิต สังคม วัฒนธรรม จนถึงถิ่นแดน ทุกอย่างในชมพูทวีป ได้เข้าที่ลงตัวอยู่ตัวถึงขั้นที่อาจจะพูดว่าแน่นสนิทอย่างที่ได้กล่าวมาแล้ว เฉพาะอย่างยิ่ง ภายใต้กำหนดของศาสนาพราหมณ์ โดยมีชนวรรณะพราหมณ์ เป็นผู้กำกับ ให้อยู่กับหลักสำคัญที่ถือว่า พระพรหมเป็นเทพเจ้าสูงสุดที่ทรงสร้างโลกสร้างมนุษย์สร้างสรรพสิ่งทุกอย่าง มนุษย์จะอยู่ดี พ้นภัย ได้ผลที่ปรารถนา ต้องบูชาัญญแต่เทพยดาทั้งหลาย ให้เป็นไปตามที่กำหนดไว้ในพระเวท และมีชีวิตเป็นอยู่เป็นไปตามสถานะที่ตายตัวแห่งวรรณะของตน ทั้งนี้รวมทั้งความหมายของคำว่าอารยะ/อริยะ ที่รู้เข้าใจกันตามความเป็นไปและสภาพที่เป็นอยู่จนถึงเวลานั้น ดังที่แปลกันว่า เจริญ ประเสริฐ สูงศักดิ์ หรือคำภาษาอังกฤษว่า noble อย่างที่กล่าวแล้วนั้น

เมื่อตรัสรู้ด้วยโพธิญาณแล้ว พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประกาศธรรมทั่วไป แก่คนทุกชั้นทุกพวก ทรงโต้วาทะกับพราหมณ์ใหญ่่น้อยมากมาย ทรงปฏิเสธหลักการใหญ่ทุกอย่างของพราหมณ์

พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกที่ศึกษาได้ มนุษย์ที่ฝึกศึกษามีปัญญาที่พัฒนาแล้ว รู้ประจักษ์เข้าถึงธรรมคือความจริงที่มีที่เป็นอยู่ตามธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายที่เปลี่ยนแปลงเป็นไปตามเหตุปัจจัย จึงจะเป็นอยู่และทำการทั้งหลายได้ถูกต้องแท้จริง จึงจะเป็นอริยะ เป็นผู้เจริญ เป็นผู้ประเสริฐแท้จริง เหนือกว่าประดาเทพเจ้า, การศึกษาไตรเพทอันสูงสุดของพวกพราหมณ์ ที่เล่าเรียนมนต์ท่องบ่นถ่ายทอดกันมานั้น เป็นเหมือนแถวคนตาบอดที่ส่งของต่อกันมา ตั้งแต่คนต้นทางจนถึงคนทางแถว ไม่มีคนไหนเลยที่รู้ความจริง (เช่น ที.ที.๘/๓๗๑/๓๐๐)

พระองค์ตรัสว่า ไตรวิชาที่แท้เป็นความรู้ที่ทุกคนศึกษาได้ให้ ประจักษ์แจ้งกับตนเอง ผู้รู้แจ้งประจักษ์อย่างนี้ จึงจะเป็นอารยะ/อริยะ ที่จริงแท้, การบูชาัญเป็นการไร้ผล อีกทั้งเป็นการเบียดเบียนตนเอง เบียดเบียนทำร้ายผู้คนและสัตว์ทั้งหลาย และก็ไม่ได้ผลที่ปรารถนา ให้ เลิกละเสีย และหันไปทำงานแบ่งปันและจัดสรรให้ผู้คนมีอยู่มีกินทั่วกัน และผลที่ปรารถนาก็สำเร็จด้วยการกระทำด้วยความเพียรพยายาม ไม่ใช่ ด้วยการบูชาัญ (เช่น ฎุทนต์สูตร, ที.ที.๙/๑๙๙/๑๖๒),

เรื่องการแบ่งแยกชั้นวรรณะ ก็ไม่มีฐานแห่งความจริงความถูกต้อง คนมิใช่เป็นพราหมณ์ มิใช่เป็นคนต่ำทราม เพราะชาติกำเนิด แต่เป็น พราหมณ์ เป็นคนต่ำทราม เพราะการกระทำความประพฤติ (เช่น ม.ม.๑๓/๗๐๗/ ๖๔๘) บุคคลใดๆ ไม่ว่าจะเกิดในวรรณะไหน เมื่อฝึกศึกษาดีแล้ว ก็เป็น อารยะ/อริยะได้ทั้งสิ้น พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงตั้งสังฆะ ที่เปิดรับคนจากทุก วรรณะ (ตลอดจนมีลักขะ/เมลจนะ) เข้ามาศึกษาไตรสิกขาสู่ความเป็น อารยะ/อริยะในฐานะที่เสมอกันเป็นอันหนึ่งอันเดียว เหมือนน้ำจากทุก นที่ไหลมารวมสัรวมสารเป็นอันเดียวในมหาสมุทร (เช่น ขุ.๓.๒๕/๑๑๘/๑๕๗)

ในการประกาศธรรมนั้น พระพุทธเจ้าตรัสเทศนาด้วยภาษาของ ประชาชนชาวบ้านชาวเมืองทั่วไป ไม่ทรงใช้ภาษาสันสกฤต ที่เป็นภาษา ของคนชั้นสูง ซึ่งพวกพราหมณ์ใช้รักษาศิลปศาสตร์ของเขา พระพุทธเจ้า ตรัสรู้แล้วทรงประกาศธรรมในแคว้นมคธ ก็ทรงเผยแผ่ธรรมด้วยภาษา ของประชาชนชาวมคธที่เรียกว่าภาษามคธนั่นเอง (เนื่องจากคำสอนของ พระพุทธเจ้านั้นบรรจุไว้ในภาษามคธ และพระสงฆ์ก็รักษาคำสอนนั้นไว้ ด้วยภาษามคธ จึงเรียกภาษามคธที่รักษาพุทธพจน์ไว้ว่าเป็นภาษา “บาลี” แปลว่าภาษาที่รักษาพุทธพจน์ไว้ ก็คือภาษามคธนั่นเอง)

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนธรรมเรื่อยมาได้ระยะหนึ่ง มี พราหมณ์สองพี่น้องมาบวช เธอคงมีการศึกษาสูงมาแบบพราหมณ์ที่ ชำนาญภาษาสันสกฤต พุดจาด้วยถ้อยคำสละสลวยงดงาม

วันหนึ่งพระสองพี่น้องนี้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วกราบทูลว่า เวลานั้น ภิกษุมากมาย ต่างชื่อ ต่างโคตร ต่างสกุล ต่างชาติกำเนิด มา บวชแล้วยกคำสอนของพระพุทธเจ้าขึ้นมาพูดด้วยภาษาของตัวเอง ทำให้ พุทธพจน์เสียหาย จึงกราบทูลอาสาขอยกพุทธพจน์ขึ้นรักษาไว้ด้วย ภาษาสันสกฤต เหมือนอย่างที่เราหมณัรักษาพระเวท (วินย.๗/ ๑๘๐/๖๙) แต่พระพุทธเจ้าตรัสห้าม และทรงบัญญัติสิกขาบทป้องกันไว้มิให้ทำ อย่างนั้น หากภิกษุใดขึ้นทำ ต้องอาบัติทุกกฏ (ทุกกฏ = ทำไม่ดี ทำไม่ ถูก ทำเสียเรื่อง, ไม่ใช่ทุกกฏ) ทรงอนุญาตให้เรียนพุทธพจน์ด้วยภาษา ของตัว (ขรรถถาว่า ภาษาของตัวเอง หมายถึงภาษามคธ) นี่คือทรงห้าม ทรงป้องกันมิให้มีการผูกขาดการศึกษาอย่างพวกพราหมณ์ แต่ทรง รักษาหลักไว้ให้มีการศึกษาได้อย่างเสรี

ขอทบทวนความเข้าใจว่า ภาษาหลักของชนชาติอารยะ ที่พวก พราหมณ์ดูแลรักษาสืบทอดกันมา คือภาษาสันสกฤต ต่อมา พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นและใช้ภาษาของชาวแคว้นมคธเป็นสื่อคำสอน เมื่อเทียบกัน ภาษามคธที่ใช้เป็นบาลีนั้น จัดเป็นภาษาปราชญ์ คือเป็น ภาษาถิ่น

ดังได้กล่าวแล้ว ก่อนพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น สภาพชีวิตสังคม วัฒนธรรมและถิ่นดินแดนของชมพูทวีปได้ลงตัวอยู่ตัวแล้วภายใต้แบบ แผนของศาสนาพราหมณ์ บรรดาถ้อยคำในภาษามคธซึ่งเป็นภาษาถิ่นที่ รับความเจริญจากภาษาหลัก ก็สื่อความหมายไปตามอย่างภาษา สันสกฤตนั่นเอง รวมทั้งคำว่า “อริยะ” ของภาษามคธ ก็มีความหมายไป ตามคำว่า “อารยะ” ของภาษาสันสกฤต เป็นคำเดียวกัน อย่างที่ได้สังเกตเห็น ชัดเจนไปแล้วดังที่ข้างต้น

แต่เมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น และใช้ภาษาบาลีในการสั่งสอน คำสอนใหม่ของพระพุทธเจ้า ได้คัดค้านปฏิเสธความเชื่อถือและการปฏิบัติอย่างเก่าที่พราหมณ์และลัทธิต่างๆ ได้สอนและเชื่อถือกันมา ตลอดจนนำประชาชนให้รู้เข้าใจถ้อยคำเก่าๆ ในความหมายใหม่ๆ ที่แตกต่างออกไปห่างไกล อย่างที่ได้พูดให้เห็นเป็นตัวอย่างไปแล้ว รวมทั้งคำว่า อารยะ/อริยะนี้ด้วย

เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงต้องตั้งจุดสังเกตไว้ในการศึกษาความหมายของ คำศัพท์ต่างๆ เช่นว่า คำนี้ๆ มีความหมายที่ลงตัวไปแล้วก่อน พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นว่าอย่างไร แต่เมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นแล้ว ได้มีความหมายเปลี่ยนแปลงไปว่าอย่างไร

ดังเช่น คำว่า อารยะ/อริยะนี้ ก่อนพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น ต้องถือตามความหมายของคำว่าอารยะในภาษาสันสกฤตเป็นหลัก แต่เมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นแล้ว ฝ่ายสันสกฤตเจ้าของคำว่า “อารยะ” จะต้องมาตามดูคำว่า “อริยะ” ในภาษาบาลีว่ามีความหมายเปลี่ยนแปลงหรือเกิดมีความหมายใหม่อย่างไร

ก่อนพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น อารยะ/อริยะ หมายถึงคนในชนชาติ อารยะ/อริยะ (ที่เรียกตามคำอังกฤษว่าอารยัน) ซึ่งเก่งกล้าในการรบ เป็นผู้พิชิต แต่ในคำสอนใหม่ของพระพุทธเจ้า อารยะ/อริยะนั้น มีความหมายใหม่ว่า (ขุ.ท.๒๕/๒๙/๕๐)

น เตน อริโย โหติ เยน ปาณานิ หีสติ
อหีสา สพฺพปาณานํ อริโยติ ปวฺจจติ.

“ด้วยการเบียดเบียนทำร้ายชีวิตทั้งหลาย คนจะเป็น อริยะ/อารยะขึ้นมา ก็หาไม่ แต่ด้วยขhingสาดขสรพลัศตัว จึงเรียกได้ว่าเป็นอริยะ/อารยะ”

ในภาษาเดิม คณวรรณะคูทรไม่เป็นอารยะ/อริยะะ ชนม์ลักษณะเป็น
อนารยะ แต่ในภาษาบาลี ผู้ใดก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นผู้ชายหรือหญิง พราหมณ์ แพศย์
คูทร แม้กระทั่งจัณฑาล หรือเป็นชนชาติชั้นไหนๆ เข้ามาสู่ธรรมวินัยนี้
ศึกษาในสิกขา เจริญในอริยมรรคา ก็เป็นอริยบุคคล เป็นอริยะชนได้
ด้วยกันหมดทั้งนั้น

นี่คือ คนมิใช่เป็นอริยะด้วยชาติกำเนิด ที่เกิดในชนชั้นวรรณะใดๆ
แต่เป็นอริยะด้วยสิกขา เป็นอารยะด้วยการศึกษา บุคคลเกิดมาไม่ว่าจะต่ำ
ต้อยแค่ไหน เมื่อเขาเข้าสู่สิกขา เจริญในการศึกษา ที่เป็นไตรสิกขา ก็จะเป็น
เสขะ คือเป็นคนที่มีการศึกษา เรียกว่าเป็นอริยะ หรืออารยะที่แท้จริง
ตลอดไปจนจบสิกขา เป็นคัมภีต คืออเสขะ

การเรียกภาษาสมคธที่ใช้สั่งสอนธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าแยก
ออกมาว่าเป็นภาษาบาลี นับว่าเป็นการดีในแง่หนึ่งด้วย คือ ถ้าจะดูถ้อยคำ
อย่าง อริยะ/อารยะ พระเวท พราหมณ์ เป็นต้น ว่ามีความหมายใหม่
หรือไม่ เปลี่ยนแปลงต่างออกไปอย่างไร ก็มาดูในภาษาบาลีนี้

“อริยะ/อารยะ” นี้ เป็นคำสำคัญยิ่งใหญ่มากแต่เดิมตลอด
ประวัติศาสตร์ของชมพูทวีป พระพุทธเจ้าได้ทรงนำประชาชนให้เปลี่ยน
ความคิดความเข้าใจหันมามองความเป็นอริยะ/อารยะในความหมาย
ใหม่ว่าอยู่ที่ความจริงความดีงามที่ธรรมที่ปัญญา ดังเห็นได้ชัดในการที่
ทรงใช้คำเรียกใหม่ๆ มากมายที่มี “อริย” นำหน้า เช่น อริยสาวก อริย
สาวิกา อริยบุคคล อริยธรรม อริยวินัย อริยวงศ์ ตลอดถึงอริยสัจจ์ ซึ่ง
ในความหมายหนึ่งแปลว่า ความจริงที่ทำให้ผู้รู้ผู้เข้าถึง เป็นอริยะ/
อารยะ นี่คือ ไม่ว่าใคร จะเป็นชนชั้นไหน หรือไม่มีชั้นใดๆ เมื่อมีปัญญา
รู้สัจจะนี้ ก็เป็นอริยะ/อารยะได้ทั้งนั้น แต่ถ้าไม่รู้ไม่เข้าใจ ถึงจะเป็นจอม
พิชิตเป็นจอมเทพหรือยิ่งใหญ่ปานใด ก็มีไม่ใช่เป็นอริยะ/อารยะ

อาจพูดให้ง่ายได้ว่า อริยะ/อารยะมีความหมายต่างจากเดิม ที่ว่าสูงศักดิ์ เปลี่ยนมาเป็นสูงธรรม ส่วนที่มักแปลกันว่าเจริญ, ผู้เจริญ นั้น ก็นับว่าเหมาะ เพราะ “เจริญ” จะหมายถึงสูงศักดิ์ หรือสูงธรรม ก็ได้

ทำนองเดียวกับในภาษาอังกฤษที่แปลอริยะ/อารยะว่า noble ซึ่งหมายถึงสูงศักดิ์ เป็นเจ้านาย เป็นขุนนาง ก็ได้ หรือสูงธรรม มาก ด้วยคุณงามความดี ก็ได้

(ผู้รู้ชาวตะวันตกในยุคแรกๆ ที่ศึกษาพระพุทธศาสนา มีความรู้ทางประวัติศาสตร์ รู้จักเรื่องชนชาติอารยันมาก่อน เมื่อพบคำว่า อริยสัจจ์/อารยสัจจะ ก็แปลว่า Aryan Truth ก่อนมานิยมใช้ Noble Truth ในบัดนี้)

ในภาษาไทย นิยม

- ใช้ “อริย-” ตามความหมายของคำเดิมที่เป็นภาษาบาลี,
- ใช้ “อารย-” สำหรับความหมายในเชิงเป็นศัพท์บัญญัติ หมายถึง civilization, และ
- ใช้ “อารยัน” สำหรับความหมายว่าเป็นชนชาติ หรือเผ่าพันธุ์ เลียนคำอังกฤษว่า “Aryan” (Arya + -an)

อารยัน ชนชาวอารยะ, ชาวอริยะ, คนในเผ่าอารยะ, อริยกะ; “อารยัน” เป็นคำเรียกเลียนคำอังกฤษว่า “Aryan” คือ Arya + -an = Aryan (-an เป็น suffix/ปัจจัย แปลว่า ชาว, จำพวก เหมือนในคำว่า Rome + -an = Roman; Tibet + -an = Tibetan; America + -an = American)

ภิกษุณีสงฆ์ หมู่แห่งภิกษุณี, ประดาภิกษุณีทั้งหมดกล่าวโดยส่วนรวมหรือโดยฐานเป็นชุมนุมหนึ่ง, ภิกษุณีประชุมกันตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป

ภิกษุณีสงฆ์เกิดขึ้นในพรรษาที่ ๕ แห่งพุทธกิจ โดยมีพระมหาปชาบดีโคตมี พระมาตุจฉาซึ่งเป็นพระมารดาเลี้ยงของเจ้าชายสิทธัตถะ เป็นพระภิกษุณีรูปแรก ดังเรื่องปรากฏในภิกษุณีชันชาะและในอรรถกถา สรุปได้ความว่า หลังจากพระเจ้าสุทโธทนะประสูติแล้ว วันหนึ่งขณะที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่นิโครธารามในเมืองกบิลพัสดุ์ พระนางมหาปชาบดีโคตมีเสด็จเข้าไปเฝ้าและทูลขออนุญาตให้สตรีสละเรือนออกบวชในพระธรรมวินัย แต่พระพุทธเจ้าตรัสห้ามเสียถึง ๓ ครั้ง

ต่อมา พระพุทธเจ้าเสด็จไปยังเมืองเวสาลี ประทับที่กุฎาคารศาลาในป่ามหาวัน พระนางมหาปชาบดีโคตมีไม่ละความพยายาม ถึงกับปลงผมนุ่งห่มผ้ากาสาวะเอง ออกเดินทางพร้อมด้วยเจ้าหญิงคากยะจำนวนมาก (สมุพหุลฯ; อรรถกถาว่า ๕๐๐ นาง) ไปยังเมืองเวสาลี และได้มายืนกันแสงอยู่ที่ซุ้มประตูนอกกุฎาคารศาลา พระบาทวม พระวรกายเปราะอะเปื้อนธุลี พระอาสน์มาพบเข้า สอบถามทราบความแล้วรีบช่วยไปกราบทูลขออนุญาตให้ แต่เมื่อพระอาสน์กราบทูลพระพุทธเจ้า ก็ถูกพระองค์ตรัสห้ามเสียถึง ๓ ครั้ง

ในที่สุดพระอาสน์เปลี่ยนวิธีใหม่ โดยกราบทูลถามว่าสตรีออกบวชในพระธรรมวินัยแล้ว จะสามารถบรรลุโสดาปัตติผลจนถึงอรหัตตผลได้หรือไม่ พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่าได้ พระอาสน์จึงอ้างเหตุผลนั้น พร้อมทั้งการที่พระนางมหาปชาบดีเป็นพระมาตุจฉาและเป็นพระมารดาเลี้ยง มีอุปการะมากต่อพระองค์ แล้วขอให้ทรงอนุญาตให้สตรีออกบวช

พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตด้วยเงื่อนไขว่า พระนางจะต้องรับปฏิบัติตาม*ครุฑธรรม* ๘ ประการ โดยตรัสว่า “ถ้าพระนางมหาปชาบดีรับ*ครุฑธรรม* ๘ การรับนั้นแหละ จงเป็นการอุปสมบทของพระนาง” (วินย.๗/๕๑๖/๓๒๓)

พระอานนท์นำพุทธดำรัสไปบอกแจ้ง และพระนางมหาปชาบดีก็ได้ทรงรับศรัทธา ๘ นั้นด้วยความยินดี

ครานั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่พระอานนท์ว่า การให้สตรีบวช จะเป็นเหตุให้พรหมจรรย์ คือพระศาสนาหรือศีลธรรมตั้งอยู่ได้ไม่ยั่งยืน จะมีอายุสั้นเข้า เปรียบเหมือนตระกูลที่มีบุรุษน้อยมีสตรีมาก ถูกผู้ร้ายทำลายได้ง่าย หรือเหมือนนาข้าวที่มีหนอนหยอกลง หรือเหมือนไร่อ้อยที่มีเพลี้ยลง ย่อมอยู่ได้ไม่ยืนนาน พระองค์ทรงบัญญัติศรัทธา ๘ กำกับไว้ ก็เพื่อเป็นหลักค้ำยันพระศาสนา เหมือนสร้างค้ำกันกระเบื้องไว้ก่อนเพื่อกันไม่ให้น้ำไหลทะลักออกไป (พระศาสนาจักได้อยู่ยั่งยืนเช่นเดิม)

เมื่อสตรีขอบวชเป็นภิกษุณีนั้น พระพุทธศาสนาเพิ่งมีอายุขึ้นปีที่ ๕ การที่พระศาสนาจะเจริญงอกงามยั่งยืน ภิกษุสงฆ์จะต้องเข้มแข็งมั่นคง โดยมีความบริสุทธิ์ มีสถานะเป็นที่เคารพนับถือ

เวลานั้น คนทั่วไป อย่างพวกชาวบ้านที่ไม่มีความรู้เข้าใจ พอเห็นการปฏิบัติอะไรแปลกใหม่ บางทีก็มองเป็นเรื่องเสียหาย พวกที่ถือลัทธิศาสนาอื่นๆ ซึ่งเชื่อถือขัดแย้งกับหลักธรรม บ้างก็หาทางที่จะกดจะข่มและสร้างภาพเสียหายให้พระ เช่นว่า คราวหนึ่งของขบฉันเกิดมีแสงรัศมี พระพุทธเจ้าตรัสสั่งให้แจกแก่คนที่กินของเหลือ นางปริพาชิกามารับหลายคน พระอานนท์แจกพลาดไป มีคนหนึ่งได้มากกว่าคนอื่น นักบวชพวกนั้นก็ล้อพระอานนท์ว่าเป็นเจ้าชู้คู่รักกับนางปริพาชิกานั้น

พระภิกษุรูปหนึ่งจัดของกินอย่างดีแจกให้แก่นักบวชซีเปลือยจำพวกอาชีวกคนหนึ่งรับเอาไป เขาออกไปได้พบกับอาชีวกอีกคนหนึ่ง ถูกถามว่าได้ของกินอย่างดีนั้นจากไหน เขาพูดตอบอย่างถือว่าพระภิกษุหนึ่งเป็นเพียงผู้ให้บริการว่า เขาได้อาหารนั้นมาจากโรงเลี้ยงอาหารของคหบดีหัวโล้นสมณะโคดมองค์นั้น เรื่องนี้เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทมิให้ภิกษุให้ของเคี้ยวของฉันแก่นักบวชนอกศาสนาด้วยมือตน

หรืออย่างเมื่อมีภิกษุณีสงฆ์เกิดขึ้นแล้วใหม่ๆ ภิกษุณียังไม่มีความรู้ในเรื่องวินัย พระพุทธเจ้าทรงให้ภิกษุไปสวดแสดงปาติโมกข์แก่ภิกษุณี แต่พอพระภิกษุเข้าไปสวดแสดงปาติโมกข์ในสำนักของภิกษุณี ชาวบ้านก็ติเตียนโพนทะนาว่า พวกภิกษุณีนั้นเป็นเมีย เป็นชู้ของพระเหล่านี้เวลานี้เขาจะไปอภิรมย์กัน หรืออย่างเมื่อภิกษุณีไปรับโอวาทจากพระภิกษุ (ที่สงฆ์แต่งตั้ง) เป็นประจำ ซึ่งเป็นกิจสำคัญในการศึกษาปรากฏว่าทั้งที่ภิกษุณีไปกันเป็นกิจลักษณะ เป็นกลุ่มเป็นหมู่ตามกำหนดเวลา พวกชาวบ้านก็ติเตียน พากันโพนทะนาอย่างนั้น

พระพุทธเจ้าทรงยอมรับบวชภิกษุณีองค์แรก เมื่อท่านตกลงยอมรับครุธรรม ๘ ซึ่งมีข้อหนึ่งว่า ให้ภิกษุณีแม่จะมีพรรษามาก ก็พึงให้ภิกษุแม่จะพึงบวชใหม่ (วินย.๗/๕๑๗/๓๒๕) และได้ตรัสแสดงเหตุผลที่มีให้ภิกษุให้ว่าสตรีนี่ว่า เมื่อพวกอัญเดียรถีนักบวชในลัทธิอื่นนอกพุทธศาสนาไม่ไหวสตรีนี่ พระองค์ก็จะไม่ทรงอนุญาตให้พระภิกษุให้ว่าสตรีนี่ ในเรื่องนี้จะเห็นได้ว่า ถ้าภิกษุให้ว่าสตรีนี่ พวกเดียรถีย์เหล่าคนภายนอกก็จะเอาไปโพนทะนาเย้ยหยันล้อเลียนให้ผู้คนเหยียดฐานะของพระภิกษุ พาให้คนเห็นห่าง ไม่ฟัง ไม่เข้าไปหาพระ ไม่ได้ฟังธรรม

สรุปว่า ถ้าถือตามเหตุผลด้านสภาพศาสนาสภาสังคม จะไม่ทรงอนุญาตให้สตรีบวช แต่ทรงอนุญาตให้สตรีบวชด้วยเหตุผลในด้านความสามารถโดยธรรมชาติ ผู้ปฏิบัติเมื่อรู้เข้าใจความจริง ก็จะมุ่งเข้าถึงปรมาตม์ โดยอยู่กับธรรมเนียมสมมุติของสังคมอย่างเข้าใจรู้เท่าทัน

เมื่อพระนางมหาปชาบดีได้อุปสมบทด้วยการรับครุธรรม ๘ นั้นแล้ว ก็ได้เสด็จมาทูลถามพระพุทธเจ้าว่า พระนางจะปฏิบัติต่อเจ้าหญิงศากยะทั้งหลายนั้นอย่างไร ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสอนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายอุปสมบทภิกษุณี (อนุชานามิ ภิกขเว ภิกขุหิ ภิกขุณีเย อุปสมปาเทตุ, วินย.๗/๕๑๘/๓๒๘)

เจ้าหญิงศากยะเหล่านั้น เมื่ออุปสมบทแล้ว ได้กล่าวกะพระมหาชบาบตีว่าพวกตนอุปสมบทแล้วตามพระพุทธาณุญาตนั้น แต่พระนางยังไม่ได้อุปสมบท ทำให้พระอานนท์ต้องนำความมากราบทูลพระพุทธเจ้าอีก และก็ได้ตรัสย้ำพระดำรัสเดิมนี้ว่า การที่พระนางรับครุธรรม ๘ นั้น แผลหะคือได้อุปสมบทแล้ว

เรื่องราวตอนนี้ อรรถกถาธรรมบทเล่าความแรงหน่อยว่า มีการพูดกันว่า พระมหาชบาบตีไม่ปรากฏมีอุปัชฌาย์อาจารย์ ท่านเอาผ้าข้อมผาดมาห่มเอง แล้วภิกษุณีเหล่านั้นก็แคลงใจ ไม่ทำอุโบสถวารณา ร่วมกับพระนาง

ภิกษุณีเหล่านั้นพากันไปกราบทูลพระพุทธเจ้า (ในพระบาลีว่าพระอานนท์ไปกราบทูล) จึงได้ฟังพระดำรัสว่า พระองค์ได้ประทานครุธรรม ๘ แก่พระนาง พระองค์นี้แหละเป็นอาจารย์ เป็นอุปัชฌาย์ของพระนาง (ข.ข.๘/๑๑๒)

คัมภีร์สารัตถทีปนี ฎีกาวินัย อธิบายว่า เจ้าหญิงศากยะทั้ง ๕๐๐ มีพระมหาชบาบตีเป็นประมุข ชื่อว่าได้อุปสมบทจากสงฆ์ฝ่ายเดียว (คือภิกษุสงฆ์) ในสำนักของภิกษุทั้งหลาย เพราะว่าพระมหาชบาบตีเองก็ชื่อว่าได้อุปสมบทในสำนักของภิกษุทั้งหลาย เพราะได้รับโอวาทของพระอานนท์ (วินย.ฎ.๕/๕๐๘; วชิรพุทธฎีกา vol๓๐๗ ก็ว่าตามด้วย)

สำหรับเจ้าหญิงศากยะทั้งหลายที่ติดตามมานั้น มีเรื่องราวบันทึกไว้สั้นๆ ว่าได้บวชตามพุทธาณุญาตที่ให้ภิกษุทั้งหลายอุปสมบทภิกษุณี ไม่ได้บอกว่าอุปสมบทกรรมครานั้นดำเนินไปอย่างไร กรรมวาจาคว่าอย่าง ที่อุปสมบทภิกษุ แต่จะมีพระเถระรูปใดเป็นอุปัชฌาย์ เป็นอาจารย์ ไม่ปรากฏ จบทำียบอกอนุศาสน์ซึ่งสำหรับภิกษุณีต่างจากของภิกษุ (ของภิกษุ อนุศาสน์ ๘ คือ นิสสัย ๔ และอภินิยกิจ ๔, ของภิกษุณี อนุศาสน์ ๑๑) สำหรับนิสัย ๓ ก็เพียงตัดข้ออยู่รูกขมูล ที่ต้องห้ามสำหรับภิกษุณีออกไป แต่อภินิยกิจของภิกษุณีที่โดยยุดิมี ๘ เวลานั้น ยังไม่มีในบัญญัติ ๔ ข้อ ก็คงบอกเพียง ๔ ข้อ

(อภินัยกิจ ๘ ก็คือปาราชิกสิกขาบท ซึ่งของภิกษุณีมี ๘ ข้อ เวลานี้ ถูตามของพระภิกษุ ซึ่งมี ๔ ข้อ ส่วนอีก ๔ ข้อ ยังไม่ได้ทรงบัญญัติ)

การที่พระมหาปชาบดีได้อุปสมบทก่อนบรรดาเจ้าหญิงศากยะ โดยรับครุธรรม เป็นภิกษุณีองค์แรก เป็นการดีที่ทำให้ภิกษุณีสงฆ์ที่เพิ่งเกิดขึ้นใหม่แต่มีภิกษุณีจำนวนมากภายในทันทีทันใดนั้น ได้มีพระมหาปชาบดีเป็นหัวหน้าช่วยดูแลปกครอง ถ้าเรื่องเป็นอย่างที่อรรถกถาวินัยกล่าวว่าภิกษุสงฆ์ได้ให้พระมหาปชาบดีเป็นอุปัชฌาย์ในการบวชพวกเจ้าหญิงศากยะ ภิกษุณีสงฆ์ที่เกิดขึ้นใหม่คราวนั้น ก็นับว่ามีหัวหน้าชัดเจน

ในเรื่องนี้ คัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาวินัย (วินย.๒.๓๗/๔๔๙) บอกว่า ด้วยอนุบัญญัติคือพุทธานุญาตให้ภิกษุทั้งหลายอุปสมบทภิกษุณีนี้ ในคราวนั้น ภิกษุทั้งหลายจึงให้พระมหาปชาบดีเป็นอุปัชฌาย์ โดยให้เจ้าหญิงศากยะทั้งหลายเป็นสัทธวิหริ์ของท่าน นี่ก็คือมีภิกษุณีที่บวชก่อนอยู่รูปหนึ่งมารับเป็นอุปัชฌาย์ให้ จึงไม่ต้องให้ภิกษุรูปใดเป็นอุปัชฌาย์ แต่ถ้าเป็นจริงอย่างนั้น ทำไมจึงมีเรื่องขัดแย้งที่ว่า พวกภิกษุณีเจ้าศากยะทั้งหลายเกิดความแคลงใจว่าพวกตนได้อุปสมบทแล้ว แต่พระมหาปชาบดียังไม่ได้บวช

ในการอุปสมบทนั้น อุปัชฌาย์สำคัญมาก ผู้จะขอบวช ต้องมีพระเถระที่ยอมรับเป็นอุปัชฌาย์ให้ อยู่ในที่ประชุมสงฆ์ด้วย เริ่มตั้งแต่นำเสนอตัวให้เข้าขอรับการอุปสมบทจากที่ประชุมสงฆ์ แล้วรับไปอยู่ด้วยหรืออยู่ใกล้ชิด (เป็นสัทธวิหริ์) เพื่อสอนฝึกนำเข้าสู่การศึกษา (ด้วยอุเทศ-ปริปุจฉา-โอวาท-อนุสาสนี) เป็นเวลา ๕ ปี

เมื่อเจ้าหญิงศากยะ มีพระมหาปชาบดีเป็นประมุข ได้อุปสมบท เป็นภิกษุณีสงฆ์เกิดขึ้นแล้ว ก็อยู่กันเป็นสำนัก (ภิกษุณูปัสสยะ) โดยเป็นส่วนหนึ่งอยู่ในวัด แยกต่างหากจากภิกษุสงฆ์

เนื่องจากการศึกษาคือไตรสิกขาเป็นกิจสำคัญที่สุด เป็นชีวิตของภิกษุและภิกษุณี ทันทที่ภิกษุณีสงฆ์เกิดขึ้น กิจกรรมการศึกษาก็เริ่มต้นแต่ไม่อาจดำเนินไปด้วยดี ดังที่ว่าแล้ว เมื่อภิกษุเข้าสำนักภิกษุณีไปสวดปาติโมกข์แสดงวินัย ก็ถูกชาวบ้านโพนทะนา จนกระทั่งพระพุทธรเจ้าทรงห้ามภิกษุณีให้ไป และตรัสให้ภิกษุณีสวดแสดงกันเอง โดยให้ภิกษุสอนบอกวิธีแก่พวกเธอ

พร้อมกันนั้นอีกอย่างหนึ่ง มีกำหนดว่า ภิกษุณีต้องไปรับคำสอนจากภิกษุเป็นประจำทุกกึ่งเดือน แต่พอหมู่ภิกษุณีพร้อมกันไปหาพระภิกษุ ก็ถูกชาวบ้านโพนทะนาอีก ต้องลดจำนวนภิกษุณีที่จะไปจนเหลือไปได้ครั้งละ ๒-๓ รูป

ในการนี้ ทางด้านภิกษุสงฆ์ พระผู้สวดแสดงปาติโมกข์มีหน้าที่กำกับในการหาภิกษุที่มีคุณสมบัติ ๘ ประการ ที่พระพุทธรเจ้าตรัสไว้ (มีศีล, เป็นพหูสูต, คล่องสองปาติโมกข์ทั้งของภิกษุและของภิกษุณี, มีวาจางามเสียงชัดใส, สามารถพูดอธิบายธรรมให้รู้เข้าใจแจ่มแจ้ง ชวนใจให้รับไปปฏิบัติ พาให้มีความตั้งใจศึกษาและร่าเริง, เป็นที่รักที่พอใจของภิกษุณีทั้งหลายโดยมาก, ไม่เคยต้องอาบัติหนักกับภิกษุณี, มีพรรษาอย่างต่ำ ๒๐, ดู อ.๑.อฏฐก.๒๓/๑(๔๒/๒๘๘๖) มารับการแต่งตั้งจากสงฆ์เป็น “ภิกษุโนวาทก” (ผู้กล่าวสอนภิกษุณี) ถ้าหาภิกษุผู้สามารถมีคุณสมบัติเหล่านั้นไม่ได้ ก็ให้แจ้งแก่ภิกษุณีว่าไม่มีภิกษุที่สงฆ์แต่งตั้ง ขอให้ภิกษุณีสงฆ์บำเพ็ญกิจหน้าที่ให้ถึงพร้อมด้วยอาการอันน่าเลื่อมใสเถิด

(มีพุทธบัญญัติกำหนดไว้ว่า ภิกษุที่จะให้โอวาทกล่าวสอนภิกษุณีนั้น ต้องเป็นผู้ที่สงฆ์ประชุมตกลงกันแต่งตั้ง โดยมีคุณสมบัติ ๘ ประการนั้น ภิกษุใดให้โอวาทกล่าวสอนภิกษุณีโดยสงฆ์มิได้ประชุมกันแต่งตั้ง ภิกษุผู้นั้นมีความผิด ต้องอาบัติปาจิตตีย์, วินย.๒/๔๐๖/๒๖๑๗)

ตามที่อรรถกถาทั้งหลายกล่าวไว้ ภาิกษุณีที่อุปสมบทตามพุทธานุญาตให้ภิกษุทั้งหลายอุปสมบทภิกษุณีนั้น ก็คือเจ้าหญิงศากยะจำนวนมาก (ที่อรรถกถาว่า ๕๐๐) เหล่านี้เท่านั้น เรียกว่าเป็น เอกโตอุปสัมบัน (= อุปสมบทโดยสงฆ์ฝ่ายเดียว คือภิกษุสงฆ์) ส่วนภิกษุณีที่อุปสมบทหลังจากนั้นต่อมา เป็นอุภโตอุปสัมบันหมดทั้งสิ้น คือเป็นผู้ที่อุปสมบทโดยสงฆ์สองฝ่าย ทั้งภิกษุณีสงฆ์ และภิกษุสงฆ์ (เช่น เทว.ป.๓๖๕)

ความเปลี่ยนแปลงนั้น เกิดจากปัญหาในอุปสัมปทากรรมนั่นเอง ตามเรื่องราว เมื่อให้ภิกษุสงฆ์อุปสมบทภิกษุณี ถึงตอนตรวจสอบคุณสมบัติของสตรีผู้ขอบวช ที่เรียกว่าสอบถามอันตรายิกกรรม มีคำถามหลายข้อเกี่ยวกับสภาพร่างกายที่แสดงลักษณะของเพศ เป็นเหตุให้ผู้ขอบวชกระดากอายเก็บเงิน ไม่สามารถตอบได้ จึงได้ทรงมีพุทธานุญาต เป็นอนุบัญญัติใหม่ แก้ไขเพิ่มเติมอนุบัญญัติก่อนหน้านั้นว่า ทรงอนุญาตให้สตรีผู้จำนงอุปสมบท ซึ่งอุปสมบทในสงฆ์ฝ่ายเดียว บริสุทธิในภิกษุณีสงฆ์แล้ว จึงอุปสมบทในภิกษุสงฆ์ (อนุชานามิ ภิกขเว เอกโตอุปสมบพนาย ภิกขุณีสงเข วิสุทฺถาย ภิกขุสงเข อุปสมปาเทตุ. วินย.๗/๕๗๔/๓๕๕)

อย่างที่ว่าแล้ว คัมภีร์ทั้งหลายบอกว่า ภิกษุณีที่อุปสมบทโดยภิกษุสงฆ์ฝ่ายเดียว เป็นเอกโตอุปสัมบัน ตามพุทธานุญาต ที่เป็นอนุบัญญัติก่อนนี้ มีเพียงรุ่นเดียวคือเจ้าหญิงศากยะทั้งหลาย ซึ่งมีเรื่องราวบันทึกไว้เป็นเหตุการณ์สำคัญ แต่ไม่มีรายละเอียดว่าอุปสัมปทากรรมดำเนินไปอย่างไร เช่นว่ามีท่านผู้ใดเป็นอุปัชฌาย์ เป็นอาจารย์ หรือบอกเล่าบางอย่าง ก็แย้งกันเอง อย่างที่ได้กล่าวแล้ว

ส่วนภิกษุณีทั้งหลายอื่น นอกจากคือหลังจากเจ้าหญิงศากยะเหล่านั้น ล้วนบวชในสงฆ์สองฝ่าย ตามพุทธานุญาต ที่เป็นอนุบัญญัติสุดท้ายนี้ เป็นอุภโตอุปสัมบันหมดทั้งสิ้น อุปสัมปทากรรมดำเนินไปจนสำเร็จ เช่นกรรมวาจาที่เป็นแบบว่าอย่างไร ก็มีแสดงไว้เป็นแบบแผนในวินัยปิฎกพร้อมบริบูรณ์

นอกจากนั้น เมื่ออุปสัมปทากรรมลงตัวชัดเจนแล้ว วินัยบัญญัติต่างๆ ในเรื่องที่เกี่ยวข้องต่อๆ มา ก็ประสานสอดคล้องหนุนเสริมกันให้บรรลุผลที่หมายได้จริงจิ่งมากขึ้น

ตามอนุบัญญัติสุดท้ายนี้ การอุปสมบทภิกษุณีเป็นงานของภิกษุณีสงฆ์จนสำเร็จเสร็จสิ้น ลีทธิและอำนาจของภิกษุสงฆ์ในการดำเนินอุปสัมปทากรรมได้ถูกยกเลิก โดยเปลี่ยนไปเหลือแค่ว่า เมื่อภิกษุณีสงฆ์อุปสมบทภิกษุณีนั้นๆ เสร็จแล้ว จึงนำภิกษุณีที่อุปสมบทใหม่เหล่านั้นๆ ไปบอกแจ้งแก่ภิกษุสงฆ์ เพื่อรับทราบและแสดงความเห็นชอบด้วย

ในการบอกแจ้งแก่ภิกษุสงฆ์นั้น ได้ทรงผ่อนให้อีกด้วยว่า ถ้าไม่สะดวก เช่นภิกษุสงฆ์ที่จะให้รับแจ้งอยู่ห่างออกไป ทางไปไม่ปลอดภัย ก็อาจขอให้ภิกษุณีรูปหนึ่งในถิ่นนั้น ที่มีความรู้ความสามารถ เป็นตัวแทนไปแจ้งแก่ภิกษุสงฆ์เพื่อรับทราบและแสดงความเห็นชอบ เรียกว่าเป็นการอุปสมบทโดยทูต (ทูตนะ อุปสัมปทา, วินย.๑๑/๕๙๕/ ๓๖๕)

ในการอุปสมบทของภิกษุณีอย่างนี้ เป็นการชัดเจนว่าภิกษุไม่อาจเข้าไปเป็นอุปัชฌาย์ แต่มีภิกษุณีเป็นอุปัชฌาย์ซึ่งทำหน้าที่ทางการศึกษาได้จริงจิ่ง และเพื่อวัตถุประสงค์ที่มุ่งไปในการศึกษานี้ เมื่อภิกษุณีเป็นเจ้าการของตนเอง ระบบชีวิตและกิจหน้าที่ทั้งหลายก็มาประสานเสริมกันเพื่อการศึกษาได้เต็มที่ สตรีที่ต้องการบวช มิใช่จะมาขออุปสมบทเป็นภิกษุณีได้ทันที ถึงจะมาบวชเป็นสามเณรีได้เล่าเรียนบ้างแล้ว ก็ไม่พอ แต่จะต้องขอความเห็นชอบจากภิกษุณีสงฆ์ ให้เป็น*สิกขมานา* คือเป็นผู้กำลังศึกษาหรืออยู่ระหว่างศึกษา (เรียกว่าขอสิกขาสมมุติ) แล้วศึกษาโดยรักษาสิกขาบท ๖ (คือ ๖ ข้อแรกในศีล ๑๐) อย่างเคร่งครัดไม่ให้ขาดเลยตลอดเวลา ๒ ปีก่อน จึงขอความเห็นชอบจากภิกษุณีสงฆ์ให้อุปสมบทได้ (เรียกว่าขอวุฒฐานสมมุติ) โดยภิกษุณีที่เป็นอุปัชฌาย์ ซึ่งเรียกว่า*ปวัตตินี* เป็นผู้จัดการ และเมื่อได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีแล้ว ก็เป็น*สหชวีณี* ซึ่งจะต้องติดตามปวัตตินีของตนเพื่อการศึกษาอีก ๒ ปี

ตั้งมาแล้ว ฤกษ์ฤกษ์มีชีวิตแห่งการศึกษา อยู่ในบรรยากาศแห่งการศึกษา ความสัมพันธ์กับฤกษ์สูงส่งก็มุ่งให้เป็นไปในเรื่องการศึกษา ดังจะเห็นได้จากเรื่องที่น่ามาเล่าเป็นตัวอย่าง

เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่นิโครธาราม พระนครกบิลพัสดุ์ คราวหนึ่ง พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีเสด็จไปเฝ้า พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า ฤกษ์ฤกษ์ทั้งหลายยังเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีใจมุ่งแน่วไปใน การศึกษาพยายามปฏิบัติกันดีอยู่หรือ พระนางกราบทูลว่า ฤกษ์ฤกษ์จักมีความไม่ประมาทได้จากที่ไหน เพราะพระผู้เป็นเจ้าของเหล่าจ้ฬัพคดียใช้ ฤกษ์ฤกษ์ให้เอาขนเจียมไปซักบ้าง ย้อมบ้าง สางบ้าง ฤกษ์ฤกษ์ทั้งหลายมัว สลละวนซักย้อมสางขนเจียมกันอยู่ จึงวางทิ้งอุเทศ บริจุจฉา อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา

เมื่อพระเถรีกลับไปแล้ว พระพุทธเจ้าทรงประชุมสงฆ์ ทรงสอบถาม ได้ความเป็นจริงแล้ว ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทข้อที่ว่า ฤกษ์ฤกษ์ใด ใช้ฤกษ์ฤกษ์ ผู้มีโชฎกชาติ ให้ซักก็ดี ให้ย้อมก็ดี ให้สางก็ดี ซึ่งขนเจียม เป็นนิสัสคดีย ปาจิตตีย์ (วินย.๒/๑๐๑/๑๐๐)

อีกคราวหนึ่ง พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระเชตะวัน พระนครสาวัตถี พระมหาปชาบดีโคตมี พร้อมด้วยฤกษ์ฤกษ์ประมาณ ๕๐๐ รูป เข้าไปเฝ้า แล้วได้กราบทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงโอวาททรงอนุศาสน์เหล่าฤกษ์ฤกษ์ ขอให้ทรงจัดธรรมีกถาแก่เหล่าฤกษ์ฤกษ์ แล้วพระเถระทั้งหลายก็กล่าวโอวาท ฤกษ์ฤกษ์โดยจัดกันเป็นวาระ (ม.ศ.๑๔/๗๖๖/๕๑๓)

ฤกษ์ฤกษ์ ตลอดจนอุบาสิกทั้งหลายได้เจริญขึ้นในการศึกษา มีผู้เป็น พหูสูต บางท่านก็ปรากฏนามโดดเด่น เช่นนางชุชชุตรา ที่พระพุทธเจ้า ทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกพหูสูต

ฤกษ์ฤกษ์บางท่านมีความรู้แตกฉาน ชาญฉลาดในการอธิบายตอบ ปัญญาธรรม อย่างพระธรรมทินนาเถรี ที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็น เอตทัคคะในบรรดาฤกษ์ฤกษ์ผู้เป็นธรรมกถิกา

คราวหนึ่ง มีอุบาสกชื่อวิสาขะไปถามปัญหา พระธรรมทินนาเถรีได้ตอบอธิบายอย่างลึกซึ้งชัดเจน หลังจบการสนทนาแล้ว วิสาขอุบาสกไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้กราบทูลเรื่องราว พระพุทธเจ้าทรงยกย่องพระเถรีนั้นว่ามีปัญญามาก และตรัสว่า ถ้าถามเรื่องนั้นกะพระองค์ ก็จักทรงตอบอย่างที่พระเถรีได้ตอบนั้นแหละ คำสนทนาตอบปัญหาของพระเถรีครั้งนี้ได้รับการจารึกเป็นพระสูตรหนึ่งในพระไตรปิฎก (สุทฺธเวทกถสูตร, ม.ม.๑๒/๕๐๕/๕๔๗)

พระพุทธเจ้าทรงตั้งภิกษุณีสงฆ์ขึ้นในสภาพสังคมที่ไม่เอื้อ ให้คงอยู่ได้ด้วยวินัยที่เข้มงวด เปิดทางการศึกษาแก่สตรีทั้งหลาย และภิกษุณีสงฆ์ก็ได้เจริญแพร่หลายในชมพูทวีป เป็นศูนย์กลางการศึกษาแห่งใหญ่สำหรับสตรีทั้งหลายอยู่ช้านาน

ภิกษุณีสงฆ์ประดิษฐานในลังกาทวีปในรัชกาลของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ โดยพระสังฆมิตตาเถรี พระราชธิดาของพระเจ้าอโศกมหาราช เดินทางจากชมพูทวีปมาประกอบอุปสมบทกรรมแก่พระนางอนุฟ้าเทวีชายาของเจ้ามหานาค อนุชาของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ พร้อมด้วยสตรีอื่นอีก ๑ พันคน

ภิกษุณีสงฆ์เจริญรุ่งเรืองในลังกาทวีปยาวนานไม่น้อยกว่า ๑,๐๐๐ ปี แต่ในที่สุดได้สูญสิ้นไป ด้วยเหตุใด และกาลใด ไม่ปรากฏชัด

ส่วนในประเทศไทย ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้เคยมีภิกษุณีสงฆ์ แม้ว่าในการที่พระโสธนะและพระอุตตระมาประดิษฐานพระพุทธศาสนาในสุวรรณภูมิ จะมีเรื่องเล่าที่ทำให้ฆนและฆวนให้ตีความกัน ก็เป็นการเล่าอย่างตำนานเพียงสั้นๆ แบบที่เติมไปด้วยอิทธิทธิปาฏิหาริย์ว่า (วินย.๒.๑/๖๘) ที่นั่นมีนางผีเสื้อน้ำซึ่งถ้ามีทารกเกิดในราชสกุลเมื่อใด ก็จะมีขึ้นมาจากทะเลและจับทารกกินเสีย

เรื่องเชิงตำนานดำเนินไปว่า เมื่อพระเถระทั้งสองไปถึงนั้น ก็พอดีมี ทารกเกิดในราชสกุลคนหนึ่ง เมื่อนางผีเสื้อน้ำและบริวารขึ้นมาจากทะเล พระ เถระได้เนรมิตร่างที่ใหญ่โตเป็นสองเท่าของพวกภราษสขึ้นมาจากก้อนหนึ่งเข้า ล้อมพวกภราษสไว้ ทำให้พวกภราษสกลัวพากันหนีไป แล้วพระเถระก็แสดง ธรรมแก่มหาชน มีคนบรรลุธรรมถึงหกหมื่นคน มีกุลทวาร ๓๕๐๐ คน และ กุลธิดา ๑๕๐๐ คน บรรพชา (นำสังเกตทานใช้คำว่า “กุลทวาร”) เป็นอันว่า พระโสณเถระได้ประดิษฐานพระพุทธศาสนาในสุวรรณภูมิแล้วอย่างนี้

เรื่องที่เล่านี้แตกต่างมากจากเรื่องการประดิษฐานพระพุทธศาสนาใน ลังกาทวีป ที่แม้จะมีเรื่องอัศจรรย์แทรกอยู่ไม่น้อย แต่มีความเป็นมาของ เรื่องเป็นลำดับนับว่าชัดเจน เฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อชาวเกาะลังกานับถือพระ- พุทธศาสนาแล้ว พระนางอนุฟ้าเทวีประสงค์จะผนวช (วินย.๒.๑/๙๑) และทูล แฉ่งแก่พระราชบิดา พระองค์ได้ตรัสขอให้พระมหินทเถระบวชให้แก่พระเทวี นั้น แต่พระเถระได้ถวายพระพรว่า ท่านจะบรรพชาให้แก่สตรี เป็นการไม่ สมควร และได้ชี้แจงให้พระราชบิดามนต์พระสังฆมิตตาเถรีมาบวชให้ พระ เจ้าเทวานัมปิยติสสะแห่งลังกาทวีปจึงได้ทรงส่งราชทูตนำพระราชสาส์นไป ยังกรุงปาตลีบุตร ขอให้พระเจ้าอโศกมหาราชส่งพระภิกษุณีสังฆมิตตาเถรี เดินทางจากชมพูทวีปพร้อมด้วยกิ่งพระศรีมหาโพธิ์มายังลังกาทวีป และ ประดิษฐานภิกษุณีสงฆ์ขึ้นในดินแดนนั้น แล้วก็มีเรื่องสืบต่อมาอีกยาว แต่ ในด้านสุวรรณภูมิ ไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม หลังจากเรื่องเล่าที่ไม่ชัดข้างต้น นั้นแล้ว ก็ไม่มีหลักฐานว่าเคยมีภิกษุณีหรือสามเณรีแต่อย่างใด

มีเรื่องยากหน่อย ที่ไม่ควรปล่อยผ่าน

(สำหรับผู้เฒ่า เพื่อก้าวสู่การศึกษาขั้นขึ้นไป)

อุเบกขา (อุเบกขา = อุป + อิกข + อา) ความมีใจสงบนิ่งมองดู, ความมีใจเป็นกลางมองดูชัดเฉยไว้ไม่เอนเอียงไม่ตกเป็นฝ่าย มองเห็นพอดี ตามตรง, ความวางใจเฉยดูอย่างเป็นกลาง, ความมีใจเป็นตุลา (ตุลาภูโต) คือ ลงตัว อยู่ตัว พอดี เทียงตรง ไม่เอนเอียง ไม่เข้าข้าง ไม่ตกฝ่าย ไม่ไหว เอนไปตามสิ่งล่อเร้ารบกวน ไม่เอียงไม่คลอนไปแม้ในเพราะสุข ทุกข์ หรือ โลกธรรมใดๆ, ความมีใจลงตัวสงบนิ่งอยู่ในดุลยภาพ

แสดงความหมายตามวิเคราะห์ศัพท์ว่า “อุปปตฺติโต อิกขตฺติติ อุเบกขา” คือ มองโดยเข้าถึง (มองตรงเข้าไป) จึงชื่อว่าอุเบกขา, ไซความว่า “สมํ ปสฺสตีติ อปฺกขตฺติตา หุตฺวา ปสฺสตีติ อตฺถิ.” คือ มองเสมอ เท่ากัน เห็นโดยไม่ตกฝ่ายไปข้างไหน, และมีอธิบายอีกว่า “อุปปตฺติโต อิกขนฺนตี ปฏฺิสงฺขานมฺหา” - การมองโดยเข้าถึง ก็คือการพิจารณา

ลักษณะของอุเบกขา ที่ใจเป็นกลางนั้น มีการพิจารณา (ปฏิสังขานลักษณะ) และเป็นตัวคุมการทำงานของจิตในการคิดเป็นต้น ให้ องค์ประกอบทั้งหลาย ที่ดำเนินไปในจิตซึ่งอยู่ในภาวะสมดุลนั้น ทำหน้าที่ พักพร้อมต่อทอดกันไปได้เรียบคล่องทั้งกระบวนการ (จิตตเจตสิกานํ สมวาหิต-ลักษณะ) เปรียบเหมือนสารถิผู้ชำนาญ เมื่อจะขับรถเดินทางไปไหน ตอนแรกออกรถมาจะเข้าถนนต้องขยับนั่นบังคับนี่บ้างอย่างคล่องแคล่ว แต่พอนำรถเข้าทาง ตั้งความเร็วได้ที่แล้ว ก็นั่งตัวตรงมั่นคงมั่นใจสงบนิ่งสบาย ใจลงดูและลงตัวกับทุกสิ่งทุกอย่าง มองไปข้างหน้า โดยมีสติถึงทันทุก อย่างที่เกี่ยวข้อง และมีปัญญาชัดพร้อมที่จะปรับเปลี่ยนแก้ไขจัดการทุกอย่างให้รถพาเดินทางไปได้ด้วยดีตามที่มุ่งหมาย

อุเบกขาที่แท้ ตั้งแต่ในการรับรู้ดูฟังเป็นต้น ที่จะเป็นกลางให้รู้เห็น ถูกต้องตามเป็นจริงนั้น มาพร้อมด้วยสติและสัมปชัญญะ (เช่น ขง.พสก.๒๔/๒๐/๓๒) ถ้ารับรู้ดูฟังเป็นต้นแล้วเกิดมีอุเบกขาโดยไม่มีสติปัญญา อันนั้น เรียกว่าเป็นอุเบกขาอย่างชาวบ้าน เป็นเพียงอุเบกขาเวทนา คือความรู้สึกเฉยๆ จัดเป็นอัญญาณอุเบกขา คือเฉยด้วยไม่รู้ หรือเฉยโง่ (เช่น ม.ศ.๑๔/๖๒๙/๔๐๔; วิสุทธิ.๒/๑๒๕)

เนื่องจากโดยทั่วไปมักแปลอุเบกขาว่าเฉย หรือวางเฉย จึงพึงเข้าใจว่า อุเบกขาที่แท้ เป็นการเฉยด้วยสติปัญญา เช่น เฉยดูให้รู้ชัดเจนแท้จริง เฉยมันคงไม่หวั่นไหว เฉยรู้ทันอยู่ เฉยดูคุมไว้ (เช่นคุมงาน คุมการเคลื่อนไหว) เฉยดูท่า เฉยดูเชิง เฉยรอจังหวะ ไม่ใช่เฉยไม่รู้เรื่องราว หรือเฉยโง่ เฉยซึ่มเซา เฉยเหม่อ เฉยเมย เฉยเมิน ซึ่งจัดเป็นอัญญาณอุเบกขา คือเฉยขาดปัญญาตั้งได้มาแล้ว

ทั้งนี้ พึงรู้เข้าใจตามหลักต่อไปนี้

1. ในสังขารชั้นนี้; ตามหลักอภิธรรม เป็นโสภณเจตสิก ชื่อว่า *ตัตรมัชฌัตตตา* คือความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ) ความมีใจเป็นกลาง ไม่เอนเอียงด้วยชอบหรือชัง ปลอดความรู้สึกขุ่นไหว สงบวาง เอื้อให้มีสติพร้อมทัน และมีปัญญาตั้งแต่สัมปชัญญะมองเห็นทั่วชัดเต็มตรง, ความวางใจเฉยได้ ไม่ยินดียินร้าย เมื่อใช้ปัญญาพิจารณาเห็นผลอันเกิดขึ้น โดยสมควรแก่เหตุ และรู้ว่าพึงปฏิบัติต่อไปตามธรรม หรือตามควรแก่เหตุนั้นๆ, ความรู้จักวางใจเป็นกลางเฉยดูอยู่ เมื่อเห็นเขาจับผิดชอบตนเองได้ หรือในเมื่อเขาควรต้องได้รับผลอันสมควรแก่ความจับผิดชอบของเขาเอง, ความวางที่เฉยคอยดูตามดูในเมื่อคนนั้นๆ สิ่งนั้นๆ ดำรงอยู่หรือดำเนินไปตามควรของเขาของมัน ไม่เข้าข้าง ไม่ตกเป็นฝ่าย ไม่สอดใส่ ไม่จู้จี้สารเหน ไม่ก้าวก่ายแทรกแซง โดยมีใจสงบนิ่งและพร้อมที่จะปฏิบัติตัดสินไปตามธรรมเมื่อถึงวาระถึงโอกาส

อุเบกขา ในชุดพรหมวิหาร ๔ พึงปฏิบัติโดยประสานสัมพันธ์ต่อกัน กับธรรมอีก ๓ ข้อ คือ เมตตา กรุณา และมูทิตา ดังที่ได้อธิบายไว้ในข้อ เมตตา; ๓ *เมตตา*

คำอธิบายเพิ่มเติมของ เมตตา กรุณา มูทิตา และอุเบกขา ที่รวมเป็นชุด ๓ พรหมวิหาร ๔

(อุเบกขา เป็นข้อ ๔ ในพรหมวิหาร ๔, ข้อ ๔ ในอปัมัญญา ๔, ข้อ ๗ ในโพชฌงค์ ๗, ข้อ ๑๐ ในบารมี ๑๐, ข้อ ๙ ในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐)

2. (ในเวทนาชั้นที่) ความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ เรียกเต็มว่า *อุเบกขาวทนา* (= อทุกขมสุข); (ข้อ ๓ ในเวทนา ๓)

3. ความเฉยไม่รู้ เฉยโง่ เฉยไม่รู้เรื่อง ไม่ใส่ใจ ไม่นำพา เฉยเหม่อ เฉยเมย เรียกว่า *อัญญาอุเบกขา* (บางที่เรียกว่า อปัฏฐังขานุเบกขา - อุเบกขาที่ขาดปัญญาพินิจ) เป็นอุเบกขาอย่างชาวบ้าน (เคลสิตอุเบกขา - อุเบกขาอาศัยเรื่อน) ที่เนื่องด้วยกามคุณ ว่าตามหลักก็คืออุเบกขาวทนา ที่ประกอบด้วยอัญญา คือความไม่รู้หรือโง่เหน็บเอง (ม.อ. ๑๔/๑๒๙/๔๐๔; สังคณีนุฎีกา ๑๓๗)

อุเบกขา ๑๐ ตามที่อรรถกถาประมวลไว้ (เช่น ปฏิส.๑/๒๐๑) ได้แก่

๑. *ภังกุเบกขา* อุเบกขามีองค์ ๖ อันแสดงภาวะแห่งความบริสุทธิ์ที่เป็นปกติของพระอรหันต์
๒. *พรหมวิหารุเบกขา* อุเบกขาที่เป็นพรหมวิหาร
๓. *โพชฌงกุเบกขา* อุเบกขาที่เป็นโพชฌงค์
๔. *วิริยุเบกขา* อุเบกขาที่เป็นความเพียรอย่างสม่ำเสมอดี ไม่หย่อนไม่เกิน
๕. *สังขารุเบกขา* อุเบกขาด้วยความรู้เท่าทันแล้วมีอาการเป็นกลางต่อประดาสังขาร
๖. *เวทनुเบกขา* อุเบกขาที่เป็นเวทนาคือความรู้สึกเฉยๆ มีใช้สุขมิใช่ทุกข์
๗. *วิปัสสนุเบกขา* อุเบกขาที่เป็นกลางในการวิจัยของปัญญาในวิปัสสนา

๘. **ตัตรมชฌัตตุเบกขา** อุเบกขาคือความเป็นกลางในธรรมนั้นๆ (ตัตรมชฌัตตตาเจตสิก)

๙. **ฉานนุเบกขา** อุเบกขาในฉาน ดังในตติยฉานที่แม้จะมีความสุขอย่างเลิศล้ำ ก็ไม่เสียความเป็นกลาง

๑๐. **ปารีสุทธิอุเบกขา** อุเบกขาอย่างในเจตตถกถาน ที่จิตพร้อมเหมาะยิ่งสำหรับการใช้ปัญญาทำงาน ซึ่งทำหน้าที่อยู่ แม้ในภาวะที่ไม่มีอะไรบกวนเลย

ใน ๑๐ อย่างนี้ อุเบกขา ๖ อย่าง คือ ๑. จฬังคุเบกขา ๒. พรหมวิหารอุเบกขา ๓. โพชฌงคุเบกขา ๔. ตัตรมชฌัตตุเบกขา ๕. ฉานนุเบกขา และ ๑๐. ปารีสุทธิอุเบกขา ที่จริงก็เป็นตัตรมชฌัตตตานั่นเอง คือว่าโดยสภาวะ เป็นอุเบกขาอย่างเดียวกัน แต่ต่างกันโดยอวัตถุ คือเป็นสภาพลำแสงต่างๆ ของอุเบกขา ตามสถานการณ์หรือการใช้งานนั้นๆ

ในการปฏิบัติที่ใช้ปัญญาสว่างชัด โดยมีสติตั้งพร้อมทันทั่วถึงทุกอย่างที่เกี่ยวข้องนั้น อุเบกขาเป็นสภาพจิตที่อำนวยความสะดวกให้ปัญญาพร้อมด้วยสตินั้น ทำงานได้ผลเต็มที่ ท่านแสดงการมีอุเบกขาในสถานการณ์อย่างนี้เป็นตัวอย่างไว้เทียบเคียง เช่นว่า บุรุษผู้หนึ่ง รู้ว่ามีงูเลื้อยเข้าบ้านในตอนเย็น เขาเอาไม้ง่ามก๊ีบแพะมาถือไว้ ค้นหาตัวงู เห็นมันนอนอยู่ที่ลังแกลบแล้ว โดยไม่มัวตื่นตื่นหวาดหวั่น แต่ด้วยใจที่สงบนิ่งเป็นกลาง ก็มองตรวจดูว่าเป็นงูร้ายหรือไม่ ครั้นได้เห็นเครื่องหมายส่วสติกะสามแฉก ก็แน่ชัดสิ้นสงสัย อย่างนี้เป็นอุเบกขาในการใช้ปัญญาวิจย (ตรวจสอบสืบค้นข้อมูลรายละเอียดเพื่อความจริงออกมา) เมื่อใช้ในวิปัสสนา ก็เป็น **วิปัสสนุเบกขา**

ขั้นต่อไป บุรุษนั้นเอาไม้ง่ามก๊ีบแพะจับตรึงงูร้ายนั้นไว้มันอยู่กับที่พร้อมกับในเวลาเดียวกัน ด้วยใจที่สงบนิ่งเฉยลงดูอย่างดี ก็ใช้ปัญญาคิดหาทางที่จะปล่อยงูนั้นไปด้วยดี โดยวิธีที่ทั้งจะไม่ต้องทำร้ายงูนั้น และมีให้มันกัดตนเองได้ด้วย อย่างนี้เทียบกับการปฏิบัติในวิปัสสนา ที่เป็น **สังขารุเบกขา**

ถ้ามีแต่อุเบกขาเวทนา (ข้อ ๖) รู้สึกเฉยๆ โดยไม่มีสติ ไม่มีปัญญา ก็เป็นอัญญาอุเบกขา คือเฉยไม่รู้เรื่อง หรือเฉยโง่; **๓ อวัตถา**

อวัตถา (ป. อวตถา; ส. อวสุถา) “ความกำหนด”, สถานะ, ชั้น, บทบาท, ลักษณะอาการที่เป็นช่วงตอนของความเป็นไป, ขีดขั้นของความแรงหรือความเข้มข้น, ระดับของการพัฒนาหรือความเจริญเติบโต, อาการแห่งความเป็นไปของสภาวะนั้นๆ, สภาพลำแดง; ตัวอย่างง่ายๆ เช่น คลื่นเป็นอวัตถา คือเป็นสภาพลำแดงอย่างหนึ่งของน้ำ, บุคคล ๕ คน ยืนอยู่เป็นกลุ่ม คือ เด็กน้อย คนหนุ่ม ชายชรา ทหาร รัฐมนตรี เราพูดได้ว่า ๕ บุคคลนั้น เป็นสภาวะอย่างเดียวกันคือเป็นคน แต่เป็นอวัตถา คือเป็นสภาพลำแดงต่างๆ ของความเป็นคน แยกกันไปเป็น ๕ อย่าง หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า ๕ บุคคลนั้น โดยสภาวะ เป็นคนอย่างเดียวกัน แต่โดยอวัตถา แยกต่างกันไปเป็น ๕ อย่าง

ตัวอย่างอื่นๆ เช่น สังขารทั้งหลายมีสภาพลำแดงเป็นขั้นเป็นช่วงตอนของการเกิดขึ้น การผันแปรระหว่างดำรงอยู่ และการแตกสลาย เป็น ๓ อวัตถา (อุปาทาวัตถา ชราวัตถา ภังคาวัตถา), กิเลสทั้งหลาย เช่นนิรวรณ มีระดับลำแดงเป็น ๓ อวัตถา คือ วิตีกกมวัตถา (ขั้นล่วงละเมิด) ปริยภูฐานวัตถา (ขั้นรู้มรณา) อนุสยาวัตถา (ขั้นเป็นอนุสัย), บางคัมภีร์บอกว่า ไตรสิกขา ซึ่งเป็นตัวพระศาสนานี้ แยกเป็น ๓ อวัตถา คือ ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ ดังนี้ เป็นต้น

คัมภีร์อรรถกถา-ฎีกาบางแห่งอธิบายว่า กาลเวลาไม่มีจริง แต่เป็นอวัตถา คือเป็นสภาพลำแดงที่กำหนดด้วยความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย (ธรรมปวัตติ) เป็นบัญญัติ ไม่มีจริงโดยปรมาตย์

มงคล ๓๘

คาถาที่ ๑	๑. ขเสวนา จ พลาณํ	ไม่คบพาล
	๒. ปณฺหิตกนญฺจเสวนา	คบบัณฑิต
	๓. ปุชฺชา จ ปุชฺชนียานํ	บูชาคนดีที่ควรบูชา
คาถาที่ ๒	๔. ปฏิรูปเทสวาโส จ	อยู่ในถิ่นเหมาะที่เอื้อให้งอกงาม
	๕. ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา	ทำความดีเป็นทุนพร้อมไว้ก่อนแต่ต้น
	๖. ขตฺตสมฺมาปณฺธิ จ	ตั้งตนไว้ถูกทางอย่างมั่นคง
คาถาที่ ๓	๗. พหุสจฺจญฺจ	เล่าเรียนให้รอบรู้แตกฉาน
	๘. สิปฺปญฺจ	มีวิชาชีพรวิชาช่างที่ชำนาญพร้อมไว้
	๙. วินโย จ สุตฺติกฺขิตฺโต	มีวินัยที่ได้ฝึกไว้เป็นอย่างดี
	๑๐. สุภาสิตา จ ยา วาจา	มีถ้อยวาที่ที่พูดได้ดังงาม
คาถาที่ ๔	๑๑. มาตาปิตุอุปฏฺฐานํ	บำรุงมารดาบิดา
	๑๒.-๑๓. ปุตฺตทวารุสฺส สงฺคโห	
	=(ปุตฺตสงฺคห - <u>ไม่ต้องอ่าน</u>)	เลี้ยงดูบุตรธิดา
	(ทวารสงฺคห - <u>ไม่ต้องอ่าน</u>)	ดูแลภรรยาผู้ซื่อสัตย์
๑๔. ฆนากุตา จ กมฺมนฺตา	ทำกิจการงานไม่คั่งค้างสับสน	
คาถาที่ ๕	๑๕. ทานญฺจ	แบ่งปันช่วยเหลือกัน
	๑๖. ฌมฺมจฺริยา จ	มั่นในธรรมจรรยา
	๑๗. ฌตฺกนญฺจ สงฺคโห	มีใจนำพาสงเคราะห์ญาติ
	๑๘. ฆนวชฺชานํ กมฺมานิ	ไม่ขาดกิจกรรมบำเพ็ญประโยชน์
คาถาที่ ๖	๑๙. ฆารตี วิรตี ปาปา	งดเว้นความชั่ว
	๒๐. มชฺชปนา จ สญฺญโม	คุมตัวห่างของมึนเมา
	๒๑. ฆปฺปภโก จ ฌเมตฺสุ	เร่งเร้าตัวให้ไม่ประมาท

คาถาที่ ๗	๒๒. คารโว ๑	มีคารวะรู้จักให้ความสำคัญ
	๒๓. นิวาโต ๑	อ่อนโยนต่อกันสุภาพ
	๒๔. สันตุฏฐี ๑	พอใจลาภที่ได้ด้วยเรี่ยวแรงของตน
	๒๕. กตญญตา	กตัญญูรู้คุณคนที่ทำความดี
	๒๖. กาเลน ฆมมสฺสวณํ	มีเวลาฟังธรรมหาความรู้
คาถาที่ ๘	๒๗. ขนฺตี ๑	เข้มแข็งอดทน
	๒๘. โสวจฺสุตฺตา	เป็นคนทีพูดกันง่าย
	๒๙. สมนานญจ ทสฺสนํ	ไปพบไปหาพระ
	๓๐. กาเลน ฆมมสฺสากฺขณา	จัดวาระกบัญหาถกธรรม
คาถาที่ ๙	๓๑. ตโป ๑	ไม่มัวเมาเผลอเกิเลสได้
	๓๒. พุรหุมจฺริยญจ	เดินหน้าไปในอริยมรรค
	๓๓. อริยสฺสจฺจาน ทสฺสนํ	เห็นประจักษ์อริยสัจ
	๓๔. นิพพานสฺสจฺฉิกิริยา ๑	ชัดแจ้งนิพพาน
คาถาที่ ๑๐	ผู้จฺสุตฺส โลกฆมฺเมหิ จิตฺตํ ยสฺส	ถึงแม้ถูกโลกธรรมกระทบ
	๓๕. น กมฺปติ	ก็มีใจสงบไม่หวั่นไหว
	๓๖. อโสภํ	มีใจไร้โรคภัย
	๓๗. วิวัชํ	มีจิตผ่องใสไร้ธุลีละอองควัน
	๓๘. เขมํ	และจิตนั้นเกษมศานต์มั่นคง

คาถาสรุป

เฮตาทิสานี กตฺวาน สพฺพตฺถมปฺราชีวิตา

สพฺพตฺถ ใต้ถึ คจฺจนฺติ ตนฺเตสํ มงฺคฺลฺมฺตฺตมฺนฺติ

ชนทั้งหลาย ครั้นได้สร้างมงคลไว้เช่นนี้ ย่อมเป็นผู้ที่ไม่พ่ายแพ้
ไม่อัปจน ในทุกถิ่นทุกที่ ย่อมถึงความสวัสดิ์ในที่ทุกสถาน
นี่เป็นอุดมมงคล ของมวลเทวะมนุษย์ชนเหล่านั้น ดังนี้แล